सार्थ

आश्वलायनगृह्यसूत्र.

किंमत १ रुपया.

Q111:4x1,1
LOK
B-3735

[हा ग्रंथ मराठीग्रंथोत्तेजक मंडळीनें पसंत केला आहे.]

सार्थ

आश्वलायनगृह्यसूत्र.

हा ग्रंथ

ऋग्वेदी ब्राह्मण व शोधक देशबांधव यांचे उपयोगाकरितां

लोकहितवादी

यांणीं केला.

आवृत्ति दुसरी.

प्रकाशक—डा. मोरेश्वर गोपाळ देशमुख,

मुंबई.

१९१५.

किंमत १ रुपया.

Published by Dr. Moreshwar Gopal Deshmukh, Girgaum Back Road, House No 32, C. & D. Bombay.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya-sagar Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.

प्रस्तावना.

श्रीआश्वलायनाचार्यांनीं ऋग्वेदाचें कल्पसूत्र केलें आहे. कल्प ह्मणजे प्रयोग व सूत्र ह्म० थोड्या शब्दांनीं पुष्कळ अर्थ स्पष्ट प्रतिपादन करणारीं वाक्यें. ह्मणून कल्पसूत्र शब्दाचा थोडक्यांत स्पष्टरीतीनें प्रयोग-प्रतिपादन करणारा ग्रंथ असा अर्थ आहे. यावरून जर कोणी असें समजेल कीं हें सूत्र वाचतांच फक्त शब्दार्थ जाणणाऱ्या प्रत्येकाला यापासून साङ्ग प्रयोगांचें स्पष्ट ज्ञान होईल तर मात्र तें बरोबर नाहीं. सूत्रशब्दाच्या व्याख्येंतील 'स्पष्ट' शब्दाचा अर्थ 'शाब्दन्यायतत्वें जाणणाराला स्पष्ट' असा समजावयाचा आहे. शाब्दन्यायतत्वांचें ज्ञान मुख्यतः मीमांसाशास्त्रापासून होतें. हें शास्त्र फारच विस्तीर्ण व गहन आहे. ह्मणूनच श्रीदेवस्वामींनीं या सूत्रावर भाष्य केलें आहे. देवस्वामीनां देवत्रात असेंही ह्मणतात. सिद्धान्तभाष्य ह्मणूनही एक या सूत्रावर भाष्य आहे. गार्ग्यनारायणांनीं देवत्रातभाष्याच्या आधारानें आश्वलायनसूत्रावर वृत्ति लिहिली आहे. या सूत्राच्या पहिल्या बारा अध्यायांनां श्रौतसूत्र असें ह्मणतात. यांत सर्वयज्ञांतील हौत्र सांगितलें आहे. सर्वयज्ञांतील ह्मणण्याचें कारण यज्ञ हे तीन्ही वेदांनीं मिळून करावयाचें एक कर्म असल्यामुळें त्यांतील अन्यवेदीयांनींही करावयाचें हौत्र एकच आहे. पुढच्या चार अध्यायांनां गृह्यसूत्र ह्मणतात. गृह्यसूत्र मात्र फक्त ऋग्वेदीयांकरितांच आहे. यांत गर्भाधानादि और्ध्वदेहिकान्त कर्म मुख्यतः सांगितलें आहे. याला गृह्य ह्मणण्याचें कारण यांत सांगितलेलीं कर्में (प्रायः) गृह्याग्नीवर ह्म० विवाहकालीं स्वीकारलेल्या—विवाहहोम ज्या वर केला त्या—अग्नीवर होणारीं आहेत.

त्यांत पहिल्या अध्यायांत—वैश्वदेव, होष्यद्धर्म ह्मणजे अग्निप्रतिष्ठापन करून होम कर्तव्य असतां करावयाचें कर्म, चौलादिकर्मांचा साधारणतः काल व त्यांतच समान असणारीं अशीं कांहीं विशेष कर्में, विवाहार्थ कन्यापरीक्षा, विवाहाचे ८ प्रकार, विवाहाचा प्रयोग, कन्येचा पतीच्यागृहामध्यें प्रवेश, सायंप्रातर्होम (औपासन), स्थालीपाकप्रयोग, पशुकल्प (पशूच्या मांसानें

करावयाच्या कर्मामधें त्या पशुसंबंधीं करावयाचें विशेष कर्म) चैत्ययज्ञ (कोणत्याही देवास माझें अमुक कार्य झालें असतां तुला स्थालीपाक किंवा पशुयाग करूं असा नवस करून करावयाचा होम), गर्भाधान, पुंसवन (गर्भाला पुरुषाचा आकार येण्याकरितां करावयाचें कर्म,) अनवलोभन (गर्भाचा नाश न व्हावा ह्मणून करावयाचें कर्म,) सीमंतोन्नयन, जातकर्म, नामकर्म, अन्नप्राशन, चौल, गोदानव्रत, उपनयन, मेधाजनन, पुनरुपनयन, ऋत्विग्वरण, व मधुपर्क हे विषय आहेत.

दुसऱ्या अध्यायांत—पाकसंस्था नांवाच्या, गृहस्थाश्रमी पुरुषानें करावयाच्या होमाचे विधि सांगितले आहेत—यांचीं नावें श्रवणाकर्म, सर्पबलि, आश्वयुजीकर्म, आग्रयण, प्रत्यवरोहण, पूर्वेद्युःश्राद्ध, अष्टका व अन्वष्टका. तसेंच माघ्यावर्ष, मासिमासिश्राद्ध, वृद्धिपूर्त (नान्दी) श्राद्ध, रथारोहण, (नवीन रथांत बसण्याचा विधि) वास्तुपरीक्षा वास्तुशांति, शेतनांगरण्यास काल व त्यादिवशीं शेतांत करावयाचा होम, गाई चरावयास जातेवळीं व चरून येतेवेळीं त्यांचें अनुमंत्रण व उपस्थान हेही विषय आहेत.

तिसऱ्यांत–पंचमहायज्ञांचीं लक्षणें,ब्रह्मयज्ञाचा विधि, उपाकर्म व उत्सर्जन (श्रावणी), काम्यचरु, क्षय किंवा दुसरा कोणताही व्याधि (ज्वरादि) झाला असतां षळाहुति नांवाचा चरु, दुःस्वप्न पाहिलें असतां सूर्योपस्थान, शिंक व जांभई आली असतां, वाईट गंधाचें आघ्राण केलें असतां, नेत्र व कर्ण यांचें स्फुरण झालें असतां, निषिद्ध कालीं स्वस्त्रीशीं गमन केलें असतां, अयाज्याचें याजन व प्रतिग्रहाला अनर्ह पुरुषाकडून किंवा अनर्ह द्रव्याचा प्रतिग्रह केला असतां, अग्निचयनांतील यूपाला स्पर्श केला असतां प्रायश्चित्त, सूर्योदयाच्या किंवा अस्ताच्या वेळीं निरोगी असून झोंपलें असतां प्रायश्चित्त, कपोत पक्षी घरावर बसला किंवा घरासमोरून गेला किंवा घरांत शिरला असतां शांति, द्रव्यार्जनाकरितां बाहेर जाणें असल्यास होम, सांडलेली वस्तु मिळण्याची किंवा ज्ञानप्राप्तीची इच्छा असल्यास होम किंवा जप, फार लांब जावयाचें असून वाटेंत भीति असल्यास विधान, समावर्तन (सोडमुंजीचा विधि), राजाला युद्धावर जाणें असल्यास विधि, हे विषय आहेत.

चवथ्या अध्यायांत—अग्निहोत्री रुग्ण झाल्यास त्याणें गांवाबाहेर जाणें व बरें झाल्यावर पुनः येतेवेळीं त्याचें कर्तव्य, मृत झाल्यास त्याचा दहन-

विधि, बाप मेल्यामुळें किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि कारणानें स्थिति खालावली असतां शांति, पार्वणश्राद्धाचाविधि, शूलगवविधि व गुरांना रोग झाला असतां रुद्राच्या उद्देशानें गोठ्यांत स्थालीपाकहोम इतके विषय आहेत.

गृह्यसूत्रावरील नारायणवृत्तीचे आधारानेंच पूर्वमीमांसेचे वार्तिककार श्रीकुमारिलभट्ट यांनीं या गृह्यसूत्राच्या कारिका केल्या आहेत. यावरून नारायणवृत्तीचें महत्त्व लक्षांत येईल. या कारिकांचाच हल्लीं जास्त प्रचार आहे. याचें कारण या पद्यरूप असल्यामुळें पाठकरण्यास सोईच्या आहेत व वृत्तीप्रमाणें यांत ऊहापोह नसून केवळ सिद्धान्तच सांगितला असल्यामुळें विशेष अध्ययन नसणाऱ्या लोकांसही समजण्यासारख्या आहेत. या कारिकांवरही बोपदेवांच्या शिष्याचें भाष्य आहे.

या गृह्यसूत्राला आश्वलायनांच्या शिष्यांनींच गृह्यपरिशिष्ट ह्मणून जोडलें आहे. त्यांत आश्वलायनाचार्यांनीं अनुमति दर्शिवलेलीं परंतु प्रकृतसूत्रांत न सांगितलेलीं कर्में सांगितलीं आहेत. गृह्यकर्में श्रुतिमूलक आहेत तरीपण त्यांचा मूलभूत वेदभाग हल्लीं उत्सन्न झाला आहे हें सूत्रें करण्याचें मुख्य कारण आहे.

या सूत्राचें भाषांतर इ. स. १८८० सालीं 'लोकहितवादी' **सरदार रावबहादूर गोपाळराव हरि देशमुख'** यांनीं नासिक येथील विद्वान् 'नाना शास्त्री टकले' यांजकडून करवून छापिलें होतें. त्याच्या सर्व प्रति खपून बरेच दिवस झाले. हल्लीं लोकांकडून त्याच्या मागण्या येऊं लागल्यावरून डा. **मोरेश्वर गोपाळ ऊर्फ नानासाहेब देशमुख** यांनीं या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ति छापविण्याचें ठरवून तें पुनः शोधण्याविषयीं मला सांगितलें त्यावरून मी नारायणवृत्ति वाचून हें शोधण्याचें काम सुरू केलें. वृत्तीचें छापलेलें पुस्तक पुष्कळ ठिकाणीं अशुद्ध असल्यामुळें लेखी पुस्तक व पूर्वापर ग्रंथाचा विचार यांच्या साह्यानें वृत्तीचें पुस्तक प्रथम शोधून नंतर त्याच्या अनुरोधानें हें भाषान्तर शोधिलें. यांत पूर्वींच्या आवृत्तींत राहिलेल्या मुळांतील व भाषान्तरांतील चुका दुरुस्त केल्या आहेत. व डा. देशमुख यांच्या सांगण्यावरून सूत्रांतील शब्दार्थांचा कोश वाढवून त्यांतीलही चुकीच्या अर्थांची दुरुस्ती केली आहे.

महादेव गंगाधरभट्ट बाक्रे.

आश्वलायनगृह्यसूत्र

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
पाकयज्ञाचे विभाग व लक्षणें.	१
वैश्वदेव.	३
बलिहरणाची आकृति.	५
होष्यद्धर्म	६
चौल वगैरे संस्कारांनां काल व त्यांतील काहीं विशेष.	९
विवाहार्थ कन्यापरीक्षा. ...	११
अष्टविधविवाह.	१३
विवाहविधि.	१४
सप्तपदी.	१९
पतिगृहप्रवेश.	२०
गृह्याग्निपरिचर्या.	२४
पार्वणस्थालीपाक	२५
पशुकल्प.	३०
चैत्ययज्ञ.	३३
धन्वन्तरियज्ञ.	”
पुंसवन.	३४
अनवलोभन.	”
गर्भालम्भन.	”
सीमन्तोन्नयन.	३६
जातकर्म.	३७
नामकर्म.	३८
अन्नप्राशन.	४०
चौल.	४१
गोदान.	४४
मुंज.	४५
ब्रह्मचर्योपदेश.	५१
मेधाजनन.	५३
पुनरुपनयन.	५४
ऋत्विग्वरण.	”
मधुपर्क.	५८
श्रवणाकर्म	६२
अश्वयुजी.	६६
प्रत्यवरोहण.	६७
अष्टका.	६९
अन्वष्टका.	७२
रथारोहण.	७४
वास्तु.	७७
पंचयज्ञांचीं लक्षणें. ...	८४
ब्रह्मयज्ञ.	८५
तर्पण.	८८
श्रावणी (उपाकर्म)	९०
उत्सर्जन.	९३
काम्ययज्ञ.	९४
सन्ध्या.	९६
समावर्त्तन.	९८
स्नातकव्रत.	१०१
स्नातकाचें स्वगृहगमन. ...	१०२

वियष.	पृष्ठ.
युद्धार्थ सज्जता.	१०५
अन्त्येष्टी.	१०७
अनुस्तरणी.	११०
पत्नीचें उत्थापन....	११२
पात्रयोजन.	११३
दहन.	११६
तिलांजली.	११८
आशौच.	११९
अस्थिसंचयन.	१२०
शान्ति.	१२२
श्राद्धविधि.	१२६
शूलगव.	१३२
शूलगवाचें फल.	१३६

आश्वलायनगृह्यसूत्राची

खण्डानुक्रमणिका.

अध्याय १ ला.

खण्ड १ लें.—गृह्यकर्मकथनप्रतिज्ञा—पाकयज्ञाचे तीन भेद–यज्ञप्रशंसा.
,, २ रें.—वैश्वदेव—बलिहरण.
,, ३ रें.—स्थण्डिलकरण वगैरे होमपरिभाषा.
,, ४ थें.—चौल, मौंजी, गोदान व विवाह यांचा काल व त्यासंबंधीं होम.
खण्ड ५ वें.—कुलपरीक्षा—कन्येची परीक्षा.
,, ६ वें.--विवाहाचे अष्ट प्रकार.
,, ७ वें.—विवाहप्रयोग—अवदानधर्म.
,, ८ वें.—परगांवीं लग्न करून येतांना वधूला वाहनांत बसविण्याचा मंत्र–नावेंत बसविण्याचा मंत्र—उतरण्याचा मंत्र–वधू रडूं लागली तर ह्मणावयाचा मंत्र—वधूवरांच्या पुढें अग्नि नेणें—चवाठ्याच्या वगैरे ठिकाणीं ह्मणावयाचा मंत्र–दरमुक्कामीं पाहण्यास आलेल्या लोकांकडे पाहण्याचा मंत्र—गृहप्रवेशप्रयोग.
खण्ड ९ वें.—नित्य अग्निसेवा—प्रादुष्करणकाल—होमद्रव्य व मंत्र.
,, १० वें.—स्थालीपाकप्रयोग—पाकयज्ञांत स्थालीपाकतंत्राचा अतिदेश.
,, ११ वें.—पशुप्रयोग.
,, १२ वें.—चैत्ययज्ञ व धन्वन्तरियज्ञ.
,, १३ वें.—गर्भालंभन—पुंसवनकाल व प्रयोग—अनवलोभनप्रयोग.
,, १४ वें.—सीमन्तोन्नयनकाल व प्रयोग.
,, १५ वें.—जातकर्म व नामकर्म.
,, १६ वें.—अन्नप्राशन.

,, १७ वें.—चौल.

,, १८ वें.—गोदान.

,, १९ वें.—मौंजीचा काल व साहित्य.

,, २० व २१ वें.—मौंजिप्रयोग.

,, २२ वें.—ब्रह्मचर्योपदेश—अनुप्रवचनीय होम—व्रतादेशन-प्रायश्चित्तार्थ मौंजीप्रयोग व काल.

खण्ड २३ वें.—ऋत्विग्वरण व ऋत्विक्परीक्षा—निषिद्ध उपाद्धिक.

,, २४ वें.—ऋत्विजादिकांची मधुपर्कपूजा—प्रयोग.

अध्याय २ रा.

खण्ड १ लें —श्रवणाकर्म— सर्पबलि.

,, २ रें.—आश्वयुजीकर्म.

,, ३ रें.—प्रत्यवरोहण.

,, ४ थें.—अष्टकाप्रयोग.

,, ५ वें.—अन्वष्टका— माध्यावर्ष व वृद्धिश्राद्धादिनिर्णय.

,, ६ वें.—रथारोहण—शकटारोहण—नौकारोहण.

,, ७ वें.—वास्तुपरीक्षा.

,, ८ वें.—भूपरीक्षा.

,, ९ वें.—खांबावर वेळू ठेवणें व वास्तुशान्ति.

,, १० वें.—गृहप्रवेश—गाईचें अनुमन्त्रण.

अध्याय ३ रा.

खण्ड १ लें.—पंचमहायज्ञांचीं लक्षणें.

,, २ व ३ रें.—ब्रह्मयज्ञ.

,, ४ थें.—देवतादिकांचें तर्पण.

,, ५ वें.—उपाकरण व उत्सर्जन.

,, ६ वें.—काम्य पाकयज्ञ—दुःस्वप्नादिकांची शान्ति—अगम्यागमनादिकांचें प्रायश्चित्त.

खण्ड ७ वें.—व्याधि नसून किंवा वाईट कृत्यांनीं श्रमल्यामुळें दिवसा निद्रा घेईल तर प्रायश्चित्त—संध्या व गायत्रीजपादि—घरावर कपोत बसला असतां प्रायश्चित्त—द्रव्यप्राप्तीच्या उद्देशानें प्रवास कर्तव्य असतां विधि, नष्ट वस्तु व ज्ञान यांची प्राप्ति होणें इत्यादिकांस उपाय.

खण्ड ८ व ९ वें.—समावर्तनसाहित्य व प्रयोग—स्नातकाचे धर्म.

,, १० वें.—स्नातकानें घरीं जातेवेळीं पक्ष्यांचा क्रूर शब्द, किंवा हरिणांचा वाईट शब्द ऐकला असतां व कोणत्याही दिशेपासून भय उत्पन्न झालें असतां त्याच्या परिहाराचा विधि.

,, ११ वें.—सर्व दिशांपासून भय प्राप्त झालें असतां प्रयोग.

,, १२ वें.—युद्धप्रसंगीं राजाचे तयारीचा प्रयोग.

अध्याय ४ था.

खण्ड १, २, ३, ४ व ५ वें.—अन्त्येष्टिप्रयोग.

,, ६ वें.—अमावास्येस शान्तिकर्म व नीलोद्वाह.

,, ७ वें ८ वें.—सामान्यतः पार्वणश्राद्धादिकांचा प्रयोग.

,, ९ वें.—शूलगव.

शुद्धिपत्र.

पृ०	पं०	अशुद्ध	शुद्ध.
१२	२०	सांगिल्यानंतर	सांगितल्यानंतर
१९	६	'प्रेतोमुञ्चामि०'	'प्रेतोमुञ्चामि०'
२०	६	जीवपत्न्या	जीवपत्या
४६	२२	वेश्याचे	वैश्याचे
५९	२१	माह्निमाण	माह्नियमाण
६१	२३	जपित्वोंऽकुरु-	जपित्वोंकुरु-
१०२	१३	स्नानक	स्नातक
१०८	४	नले	नेले
११०	१	प्रचीनावीतित्व	प्राचीनावीतित्व
"	८	यज्ञपत्रांचे	यज्ञपात्रांचे
१११	१६	गुढग्या	गुडघ्या
११३	८	टाकवें	टाकावें
११४	८	समवत्तघान चसमपात्र,	समवत्तधान चमसपात्र,
१२९	३	दोन्ही	दुसऱ्या व तिसऱ्या
१३२	२४	भसत्तः	भसतः

सार्थ आश्वलायनगृह्यसूत्र–हें पुस्तक मिळण्याचा ठिकाणा—

डॉ० मोरेश्वर गोपाळ देशमुख,

पो० गिरगांव, मु० मुंबई.

निर्णयसागर प्रेस. पो० काळबादेवी, मुंबई.

श्री.

अथ सार्थाश्वलायनगृह्यसूत्रप्रारंभः।

अध्याय १.

खण्ड १.

सूत्रम्—उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्यामः ॥ १ ॥

अर्थ—श्रौतसूत्रांत त्रेताग्नीवर[1] होणारीं कर्मे सांगितलीं. आतां विवाहकालीं सिद्ध झालेल्या गृह्याग्नीवर होणारीं कर्मे सांगतों.

* श्रौतांत सांगितलेल्या परिभाषा येथें (गृह्यकर्मांत) घ्याव्या.

सू०—त्रयः पाकयज्ञाः ॥ २ ॥

अ०—अल्प किंवा प्रशस्त असे यज्ञ तीन प्रकारचे आहेत.

* पाकशब्दाचा प्रशस्त असा अर्थ केला आहे ह्मणून आज्यहोमालाही पाकयज्ञतन्त्र सिद्ध होतें. पचनार्थक पाकशब्द घेतल्यास आज्याचें पचन विहित नाहीं ह्मणून तो पाकयज्ञ होणार नाहीं व त्याचें तन्त्र[2] येणार नाहीं.

सू०—हुता अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणिहुताः ॥ ३ ॥

अ०—या सूत्रांत 'जुहुयात्' शब्दानें जेथें अग्नींत आहुती देणें विहित आहे ते **हुत**नामक यज्ञ, अग्नीहून इतर ह्मणजे भूमी वगैरे ठिकाणीं आहुती देणें जेथें सांगितलें आहे ते **प्रहुत**नामक

---

१ गार्हपत्य, आहवनीय व दक्षिणाग्नि यांनां **त्रेता** असें ह्मणतात हे अग्नि आधाननामक कर्मानें सिद्ध होतात. २ तन्त्र=अङ्गसमुदाय.

यज्ञ व ब्राह्मणांस भोजन घालणें जेथें विहित आहे ते ब्रह्मणिहुत-नामक यज्ञ असे पाकयज्ञाचे तीन प्रकार जाणावे.

* वर दाखविलेल्या तीन प्रकारांपैकीं एका प्रकारच्या पाकयज्ञाचें तन्त्र दुसऱ्या प्रकारच्या पाकयज्ञांत घेऊं नये. याकरितां सदरील तीन संज्ञा केल्या आहेत. ह्मणून सर्पबलींत (२।१।२) अवदान-धर्म (१।७।८–११) व अनुप्रवचनीयाङ्ग ब्राह्मणभोजनांत (१।२२।१६) निर्वापादिधर्म (१।१०।६–१०) निवृत्त होतात.

सू०—अथाऽप्यृच उदाहरन्ति यः समिधा य आहुती यो वेदेनेति ॥ ४ ॥ समिधमेवाऽपि श्रद्धान आदधन्मन्येत यजइदमिति नमस्तस्मै य आहुत्या यो वेदेनेति विद्ययैवाऽप्यस्ति प्रीतिस्तदेतत्पश्यन्नृषिरुवाच—अगो॑ रुधाय ग॒विषे॑ द्यु॒क्षाय॒दस्म्यं॒ वचः॑ ॥ घृ॒तात्स्वादी॑यो॒ मधु॑नश्च वोचतेति **वच एव म इदं घृताच्च मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति प्रीतिः स्वादीयोऽस्त्वित्येव तदाऽऽह** ॥ आ ते॑ अग्न ऋ॒चाह॒विर्हृ॒दा त॒ष्टं भ॑रामसि ॥ ते ते॑ भवन्तू॒क्षण॑ ऋष॒भासो॑ व॒शा उ॒तेति **एत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति य इमं स्वाध्यायमधीयत इति यो नमसा-स्वध्वर इति नमस्कारेण वै खल्वपि न वै देवा नमस्कारमति यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवति ॥ ५ ॥**

अ०—कोणी श्रद्धाबुद्धीनें जर एक समिध किंवा एक आहुती अथवा वेदाध्ययन हीं ईश्वरार्पण केलीं अथवा ईश्वराला नमस्कार केला, तर त्यानें यज्ञ केला असें होऊन तेणेंकरून त्याजवर ईश्वराची प्रीति होते. अशी यज्ञाची प्रशंसा ब्राह्मणांत, **यः समिधा०** अष्ट०, ६, अ० १, वर्ग २९, याच्या २ ऱ्या ऋचेचे व्याख्यानकालीं केली आहे.

---

१ प्रहुत. २ ब्रह्मणिहुत.

खण्ड २.

सू०—अथ सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ॥ १ ॥ अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमायवनस्पतयेऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरय इन्द्राय विश्वेभ्योदेवेभ्यो ब्रह्मणे ॥ २ ॥

अ०—सायंकालीं व प्रातःकालीं शिजलेल्या हविष्यान्नाचा होम. १ अग्नयेस्वाहा, २ प्रजापतयेस्वा०, ३ सूर्यायस्वा०, ४ प्रजापतयेस्वा०, ५ सोमायवनस्पतयेस्वा०, ६ अग्नीषोमाभ्यांस्वा०, ७ इंद्राग्निभ्यांस्वा०, ८ द्यावापृथिवीभ्यांस्वा०, ९ धन्वंतरयेस्वा०, १० इंद्रायस्वा०, ११ विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वा०, आणि १२ ब्रह्मणेस्वाहा, या बारा मंत्रांनीं करावा. परंतु सकाळीं होम करणें असेल तेव्हां पहिल्या दोन आहुती देऊं नयेत, व सायंकालीं करणें असेल तेव्हां ३ व ४ या आहुती देऊं नयेत.

सू०—स्वाहेत्यथ बलिहरणं ॥ ३ ॥ एताभ्यश्चैव देवताभ्योऽद्भ्य ओषधिवनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्यः ॥ ४ ॥

अ०—नंतर बली द्यावे तेः—१ अग्नयेस्वाहा, २ प्रजापतयेस्वा०, ३ सूर्यायस्वा०, ४ प्रजापतयेस्वा०, ५ सोमायवनस्पतयेस्वा०, ६ अग्नीषोमाभ्यांस्वा०, ७ इंद्राऽग्निभ्यांस्वा०, ८ द्यावापृथिवीभ्यांस्वा०, ९ धन्वन्तरयेस्वा०, १० इंद्रायस्वा०, ११ विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वा०, १२ ब्रह्मणेस्वा०, १३ अद्भ्यःस्वा०, १४ ओषधिवनस्पतिभ्यःस्वा०, १५ गृहायस्वा०, १६ गृहदेवताभ्यःस्वा०, आणि १७ वास्तुदेवताभ्यःस्वा०, या मंत्रांनीं द्यावे.

सू०—इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो, यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः, सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशं ॥ ५ ॥

अ०—१ इंद्रायस्वाहा, २ इंद्रपुरुषेभ्यःस्वा०, ३ यमायस्वा०, ४ यमपुरुषेभ्यःस्वा०, ५ वरुणायस्वा०, ६ वरुणपुरुषेभ्यःस्वा०, ७ सोमायस्वा०, आणि ८ सोमपुरुषेभ्यःस्वा०, अशा मंत्रांनीं आठ बली दोन दोन प्रमाणें चार दिशांस द्यावे.

सू०—ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये ॥ ६ ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ ७ ॥ सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा ॥ ८ ॥ नक्तंचारिभ्य इति नक्तं ॥ ९ ॥

अ०—१ ब्रह्मणेस्वाहा, २ ब्रह्मपुरुषेभ्यःस्वा०, ३ विश्वेभ्यो-देवेभ्यःस्वा०, ४ सर्वेभ्योभूतेभ्यो दिवाचारिभ्यःस्वा०, आणि ५ सर्वेभ्यो भूतेभ्यो नक्तंचारिभ्यः स्वा०, हे पांच बली मध्यें द्यावे.

* अग्निहोत्र होमास सायंकालापासून प्रारंभ आहे तसा वैश्वदेवास नाहीं. वैश्वदेवास प्रारंभ प्रातःकालीं आहे.

सू०—रक्षोभ्य इत्युत्तरतः ॥ १० ॥

अ०—१ रक्षोभ्यःस्वाहा हा बली उत्तरेस द्यावा.

सू०—स्वधापितृभ्य इति प्राचीनावीती, शेषं दक्षिणा-निनयेत् ॥ ११ ॥

अ०—अपसव्य करून 'स्वधापितृभ्यः' हा मंत्र ह्मणून उरलेल्या होमद्रव्याचा दक्षिण दिशेस बलि द्यावा. परंतु सकाळीं बलि देणें तेव्हां पहिले दोन बली व सर्वेभ्योभूतेभ्योनक्तंचारिभ्यःस्वा० हा बलि देऊं नये, आणि सायंकालीं सूर्यायस्वाहा, प्रजापतयेस्वा० आणि सर्वेभ्योभूतेभ्योदिवाचारिभ्यःस्वा० हे तीन बली देऊं नयेत.

* सूत्रवृत्तीवरून बलिहरणाचा प्रकारः—

पूर्व.

१७ इंद्रपुरुषेभ्यः० १६ इन्द्रायस्वाहा.

१५ वास्तुदेवताभ्यः०

१४ गृहदेवताभ्यः०

१३ गृहाय०

१२ ओषधिवनस्पति०

११ अद्भ्यः०

२७ सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दि-
वाचारिभ्यः०

२६ विश्वेभ्योदेवेभ्यः०

२४ ब्रह्मणे०

उत्तर.

२८ रक्षोभ्यः०

२३ सोमपुरुषेभ्यः०

२२ सोमाय०

२५ ब्रह्मपुरुषेभ्यः०

१० ब्रह्मणे०

९ विश्वेभ्योदेवेभ्यः०

१९ यमपुरुषेभ्यः०

१८ यमाय०

२९ स्वधापितृभ्यः०

दक्षिण.

८ इन्द्राय०

७ धन्वन्तरये०

६ द्यावापृथिवीभ्यां०

५ इंद्राग्निभ्यां०

४ अग्नीषोमाभ्यां०

३ सोमाय०

२ प्रजापतये०

१ सूर्याय०

२१ वरुणपुरुषेभ्यः० २० वरुणाय०

पश्चिम.

खण्ड. ३.

सूत्र०—अथ खलु यत्र क्व च होष्यन्त्स्यादिषुमात्रावरं सर्वतः स्थंडिलमुपलिप्योल्लिख्य षड् लेखा उदगायतां पश्चात् प्रागायते नानान्तयोस्तिस्रो मध्ये तदभ्युक्ष्याऽग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परिसमुह्य परिस्तीर्य पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरत इत्युदक्संस्थं तूष्णीं पर्युक्षणं ॥ १ ॥

अ०—येथून पुढें जेथें कोठें होम करण्यास सांगितला आहे तो होम करणें असेल तर चतुष्कोण व निदान दर बाजू अठरा अठरा अंगुळें अशा प्रमाणाचें स्थंडिल करून तें सारवून बाजूच्या नकाशांत लिहिल्याप्रमाणें (दक्षिणेला ८ उत्तरेला २ पश्चिमेला ४ व पूर्वेला ।।। या प्रमाणें अंगुलें जागा टाकून) त्या स्थंडिलावर एका समिधेनें ६ रेषा काढाव्या. त्यांचा क्रम—पहिली पश्चिमेला प्रादेश किंवा त्यापेक्षां न्यून प्रमाणाची दक्षिणेला आरंभ करून उत्तरेला संपवावी. व त्या रेषेच्या उजव्या व डाव्या बाजूला त्या रेषेला न लागणाऱ्या अशा प्रादेश प्रमाणाच्याच

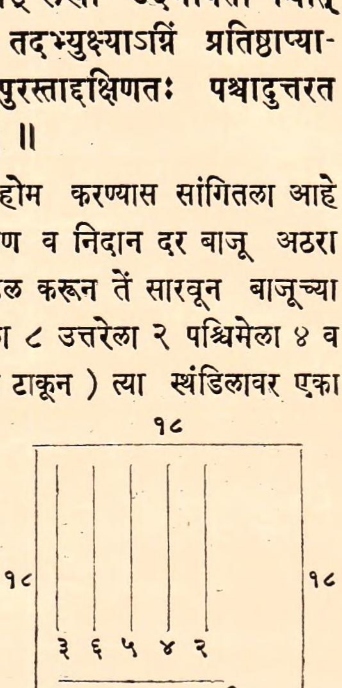

क्रमानें पश्चिमेपासून पूर्वेपर्यंत दोन रेषा काढाव्या व या दोन रेषांचे मध्यें परस्पर व प्रथम रेषेलाही न लागलेल्या व पश्चिमेपासून पूर्वेकडे जाणाऱ्या अशा प्रादेशप्रमाण तीन रेषा काढाव्या. नंतर त्याचें अभ्युक्षण[१] करून त्या षड्रेखांवर अग्निस्थापन करून अन्वाधान[२] करावें.

---

१ मुष्टीनें पाणी शिंपडणें याला अभ्युक्षण ह्मणतात. २ पुढें ज्या देवतांच्या उद्देशानें होम करावयाचा त्यांचा द्वितीयाविभक्त्यंत नामानें निर्देश करून यक्ष्ये ह्मणजे होम करीन अशी प्रतिज्ञा करून समस्त व्याहृतीनीं प्रजापतीला उद्देशून २ किंवा ३ समिधा अग्नीवर देणें याला अन्वाधान ह्मणतात.

आणि स्थंडिलाचे भोवतीं 'परिसमूहन' करून 'परिस्तरणें' घालावीं. तीं अशीं कीं, प्रथम पूर्वेस, नंतर दक्षिणेस, मग पश्चिमेस आणि नंतर उत्तरेस. पुढें 'ऋतसत्याभ्यां पर्युक्षामि०' हा श्रौतांतील मंत्र न ह्मणतां 'पर्युक्षण' करावें.

* 'परिसमूहन' व 'पर्युक्षण' हें तीन वेळ करावें, आणि पर्युक्षण केल्यानंतर 'प्रणीताप्रणयन' करावें.

सू०—पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनं ॥ २ ॥

अ०—दोन दर्भांनीं घृताचें 'उत्पवन' करावें. (हे दर्भ कसे असावे व 'उत्पवन' कसें करावें तें पुढील सूत्रांत सांगतात.)

सू०—अप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ प्रादेशमात्रौ कुशौ नानांतयोर्गृहीत्वांऽगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां सवितुष्ट्वाप्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति प्रागुत्पुनाति सकृन्मंत्रेण द्विस्तूष्णीम् ॥ ३ ॥

अ०—ते दर्भ अग्र तोडलेले नसून ज्याचे आंत दुसरा दर्भ असतो असेही नसावे व तसेच प्रादेशमात्र (टीचभर) असावे. पुढें ते दर्भ दोन्ही उताण्या हातांचे अंगुष्ठ व अनामिका यांनीं ह्मणजे—डाव्या हाताच्या अंगुष्ठअनामिकेनें दर्भाग्र व उजव्या हाताच्या अंगुष्ठअनामिकेनें दर्भांचें शेवट—असे वेगवेगळे धरून, 'सवितुष्ट्वा प्रसव उ० रश्मिभिः' हा मंत्र ह्मणून पूर्वेस 'उत्पवन' करावें. नंतर तो मंत्र न ह्मणतां पुन्हां दोन वेळ 'उत्पवन' करावें.

सू०—कृताऽकृतमाज्यहोमेषु परिस्तरणम् ॥ ४ ॥

अ—जेथें आज्यशब्दाचा उच्चार करून तुपाचाच होम आहे तेथें परिस्तरणें घालण्याचा विकल्प आहे. अनादिष्ट आज्यहोमांत परिस्तरणविकल्प नाहीं.

---

१ प्रत्येक दिशेला ४–४ दर्भांनीं परिस्तरण करावें.

सू०—तथाऽऽज्यभागौ पाकयज्ञेषु ॥ ५ ॥

अ०—पाकयज्ञांतही आज्यभाग ह्मणजे चक्षुषी (गृ० १।१०। १३ यांत सांगितलेल्या) आहुतीचा विकल्प आहे.

सू०—ब्रह्मा च धन्वन्तरियज्ञशूलगववर्जम् ॥ ६ ॥

अ०—धन्वंतरियज्ञ व शूलगव या दोन कर्मांखेरीज इतर कर्मांत ब्रह्मा 'कृताकृत' आहे.

सू०—अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात् ॥ ७ ॥

अ०—जेथें अमुक देवतेचे उद्देशानें होम करावा असें सांगितलें आहे परंतु होममंत्र सांगितला नाहीं तेथें त्या देवतेचें नांव चतुर्थ्यंत घेऊन 'स्वाहा' ह्मणून होम करावा.

सू०—अग्निरिन्द्रः प्रजापतिर्विश्वेदेवा ब्रह्मेत्यनादेशे ॥ ८ ॥

अ०—जेथें अमुक देवतेचे उद्देशानें होम करावा असें न सांगतां, केवळ होम करावा एवढेंच सांगून होममंत्र सांगितला नाहीं तेथें अग्नि, इंद्र, प्रजापति, विश्वेदेव व ब्रह्मा, या देवतांचे उद्देशानें होम करावा. (या देवतांना अनादिष्ट देवता किंवा अनादेश देवता असें ह्मणतात).

सू०—एकबर्हिरिध्माऽऽज्यस्विष्टकृतः स्युस्तुल्यकालाः ॥९

अ०—एककालीं अनेक पाकयज्ञ करणें प्राप्त झालें असतां सर्व पाकयज्ञ एक तंत्रानेंच होतात, ह्मणजे प्रत्येक पाकयज्ञाकरितां वेगवेगळाल्या बर्हीं, इध्मा, आज्य व स्विष्टकृदाहुती हीं करणें नको.

सू०—तदेषाऽभियज्ञगाथा गीयते—
पाकयज्ञान्त्समासाद्यैकाऽऽज्यानेकबर्हिषः ॥
एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति दैवत इति ॥ १० ॥

अ०—बर्हि, इध्मा वगैरे वेगवेगळीं करणें नको, या विषयीं यज्ञगाथा (यज्ञसंबंधी गाथाग्रंथ) ह्मणतात कीं, अनेक पाकयज्ञ

एका कालीं प्राप्त झाले आणि प्रत्येक पाकयज्ञाच्या वेगवेगळ्या देवता असल्या तरी सर्व पाकयज्ञ एकतंत्रानेंच करावे.

खण्ड ४.

सू०—उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः ॥ १ ॥

अ०—चौलकर्म (शेंडी ठेवणें), उपनयन (मुंज), गोदान (सोळावे वर्षीं चौलाप्रमाणें करण्यास सांगितलेलें कर्म) आणि विवाह (लग्न) हीं चार कर्मे उत्तरायणांत, शुक्लपक्षीं आणि शुभ नक्षत्रावर (ज्योतिष शास्त्रांत सांगितलेल्या नक्षत्रावर) करावीं.

* व्रतादेशनाला उदगयनादिकालाची प्राप्ती उपनयनाच्या अतिदेशानें मानिली पाहिजे त्याप्रमाणेंच गोदानामध्यें ही चौलाच्या अतिदेशानें उदगयनादिकाल प्राप्त होत असतां पुनः गोदानग्रहण व्यर्थ होतें. यास्तव येथें गोदानशब्दाचा अर्थ 'समावर्त्तन' (सोडमुंज) असा समजावा.

सू०—सार्वकालमेके विवाहं ॥ २ ॥

अ०—उत्तरायणादि कालनियम न पाळतां पाहिजे त्यावेळेस विवाह करावा असें कोणी ऋषी ह्मणतात.

* विवाह न होतां कन्या रजस्वला झाली असतां बापाला दोष (पातक) लागतें असें स्मृतींत सांगितलें आहे; व लौकिकदोष (व्यभिचार वगैरे) ही होतात. यास्तव अशा प्रसंगीं ह्मणजे कन्या रजस्वला होण्याचे सुमारास अगर झाल्यास कालनियम न पाळितां विवाह करावा असा ऋषींचा अभिप्राय असावा.

सू०—तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥ ३ ॥ अग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च व्याहृतिभिर्वा ॥ ४ ॥

अ०—सदरील चार कर्मांत तुपाच्या चार आहुती—१ ॐ अग्न आयूंषि पवस आसुवोर्जमिषंचनः ॥ आरेबाधस्वदुच्छुनां ॥ २ अग्निर्ऋषिः पवमानः पांचजन्यः पुरोहितः ॥ तमीमहे महागयं ॥ ३ अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यं ॥ दधद्रयिं मयि पोषं ॥ ४ प्रजापते नत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानि परि ता बभूव ॥ यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां ॥ या चार ऋचांनीं प्रति ऋचेस, अथवा १ भूः २ भुवः ३ स्वः आणि ४ भूर्भुव स्वः या चार मंत्रांनीं, प्रतिमंत्रास एक एक प्रमाणें द्याव्या.

* या चार कर्मांत चक्षुषी—ह्मणजे गृ० १ । १० । १३ यांत सांगितलेल्या आहुती देऊं नयेत व स्विष्टकृत् ह्मणजे गृ० १ । १० । २० यांत सांगितलेली आहुती देण्यापूर्वी तुपाच्या सदरील चार आहुती द्याव्या आणि आघार ह्मणजे गृ० १ । १० । १३ यांत सांगितलेले ते द्यावे. येथें आज्यशब्दाचें ग्रहण आहे ह्मणून येथील स्थंडिलास परिस्तरणें घालण्याचा विकल्प आहे.

सू०—समुच्चयमेके ॥ ५ ॥

अ०—सदरील आठही मंत्रांनीं तुपाच्या आठ आहुती द्याव्या असेंही कोणी ऋषी ह्मणतात.

सू०—नैके कां च न ॥ ६ ॥

अ०—या आठांपैकीं एकहि आहुती देणें नको असेंही कोणी ऋषी ह्मणतात.

* यापक्षीं अनादेशाहुती (ह्मणजे गृ० १ । ३ । ८ यांत सांगितलेल्या) द्याव्या. व परिस्तरण नित्य आहे.

सू०—त्वमर्यमाभवसियत्कनीनामिति विवाहे चतुर्थी ७

अ०—विवाहांत चौथी आहुती 'त्वमर्यमा भवसि यत्क-

नीनां नाम स्वधावन् गुह्यं बिभर्षि ॥ अंजति मित्रं सुधितं नगोभिर्यद्दंपतीसमनसा कृणोषि' या मंत्रानें द्यावी.

* ही आहुती चौथी देऊन पांचवी आहुती **प्रजापते न त्वदे-तान्यन्यो०** या मंत्रानें द्यावी. व व्याहृतींनीं आहुती देण्याचे पक्षीं चौथी ही देऊन पांचवी आहुती **भूर्भुवस्वः** ही द्यावी; तशाच आठ आहुती देण्याचे पक्षींही चौथी हीच आहुती देऊन पुढें राहिलेल्या पांच आहुती द्याव्या आणि अनादेशाहुतिपक्षींही याचप्रमाणें समजावें.

सूत्र०—कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १ ॥

अ०—ज्या पुरुषाचे आईपासून व बापापासून पूर्वींचे दहा पुरुष विद्येनें ह्मणजे सार्थ सांगवेदाध्ययनानें, तपानें ह्मणजे श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानानें व पुण्यकर्मानें (ह्मणजे निषिद्ध व्यवहार सर्वथैव सोडण्यानें) युक्त आणि अब्राह्मणीगमन (शूद्रजातीचे स्त्रीचे ठिकाणीं प्रजोत्पत्ति) करीत नव्हते ते पुरुष कुलीन होत. या कुलपरीक्षेंत बापापासूनच पूर्वींचे दहा पुरुष पहावे; आईपासून पूर्वींचे दहा पुरुष पाहणें नको, असेंही कोणी ऋषी ह्मणतात. याप्रमाणें, श्रौ० उ० अ० ३ खं० ३। २० यांत कुलपरीक्षा सांगितली आहे त्याप्रमाणें विवाहांत प्रथम कुलपरीक्षा करावी.

* वधूवरांचें घटित ह्मणजे ज्योतिःशास्त्रांत प्रसिद्ध आहे तें पहाण्यापेक्षां कुलपरीक्षा करणें हें मुख्य आहे. ही कुलपरीक्षा उभयतां वधूवरांचीही करावी असें वाटतें.

वराचे गुण—

सू०—बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् ॥ २ ॥

अ०—बुद्धिमान्, ह्मणजे शास्त्राला अविरुद्ध अशाच कर्माकडे ज्याचा स्वाभाविक कल असतो अशा पुरुषाला कन्या द्यावी.

कन्येचे गुण—

सू०—बुद्धिरूपशीललक्षणसंपन्नामरोगामुपयच्छेत ॥ ३ ॥

अ०—बुद्धिमती, रूपवती (जिच्याठिकाणीं आपलें मन रमतें अशी) सुस्वभाव, सुलक्षण (ह्मणजे सामुद्रिक ग्रंथांत सांगितलेल्या लक्षणांनीं युक्त) व निरोगी अशा कन्येशीं विवाह करावा.

सू०—दुर्विज्ञेयानि लक्षणानीति ॥ ४ ॥ अष्टौ पिंडान् कृत्वा ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितं यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्यतामिति पिंडानभिमंत्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति ॥ ५ ॥ क्षेत्राच्चेदुभयतःसस्याद्गृह्णीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्याद्गोष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विन्यविदासिनो ह्रदात्सर्वसंपन्ना देवनात्कितवी चतुष्पथाद्द्विप्रव्राजिनीरिणादधन्या श्मशानात्पतिघ्नी ॥ ६ ॥

अ०—कन्येचीं लक्षणें समजण्यास फार कठीण आहेत; यास्तव पुढें सांगितलेल्या आठ प्रकारच्या मृत्तिकेचे आठ पिंड करून **‘ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितं ॥ यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्यतां’** ॥ या मंत्रानें त्या पिंडांचें अभिमंत्रण करून कन्येला सांगावें कीं, या आठ पिंडांपैकीं एक घे. याप्रमाणें सांगित्यानंतर तिणें जर ज्या शेतांत दोन वेळां धान्य पिकतें त्या शेतांतील मृत्तिकेचा पिंड घेतला तर तिला मुलें वगैरे होतील व तीं धान्यसंपन्न असतील असें समजावें; गाईचे गोठ्यांतील मृत्तिकेचा पिंड घेतला तर तिची सन्तति गोधनानें संपन्न होईल; ज्या स्थानीं यज्ञ झाला त्या स्थानांतील मृत्तिकेचा पिंड घेतला तर ब्रह्मतेजानें युक्त होईल; कधींही न आटणाऱ्या डोहांतील मृत्तिकेचा पिंड घेतला तर सर्वसंपत्तियुक्त होईल; द्यूत

खेळण्याचे स्थानांतील मृत्तिकेचा पिंड घेतला तर तिची संतति जुगारी होईल. चव्हाट्यावरच्या मृत्तिकेचा घेतल्यास कन्या व्यभिचारिणी होईल; जेथें बीज पेरलें असतां उगवत नाहीं अशा ठिकाणच्या मृत्तिकेचा पिंड घेतला तर दुर्भाग्या होईल; आणि स्मशानांतील मृत्तिकेचा पिंड घेतला तर ती नवऱ्यास मारणारी ह्मणजे विधवा होईल असें समजावें. (या ठिकाणीं संततीच्या स्तुतीनें किंवा निन्देनें कन्येचेंच प्रशस्तत्व किंवा अप्रशस्तत्व विवक्षित आहे).

खण्ड ६.

आठ प्रकारचे विवाह.

सूत्र०—अलंकृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यादेष ब्राह्मो विवाहस्तस्यां जातो द्वादशावरान् द्वादश परान् पुनात्युभयतः। ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलंकृत्य स दैवो दशावरान् दश परान् पुनात्युभयतः। सहधर्मं चरत इति प्राजापत्योऽष्टावरानष्टपरान् पुनात्युभयतः। गोमिथुनं दत्त्वोपयच्छेत स आर्षः सप्तावरान् सप्त परान् पुनात्युभयतः। मिथः समयं कृत्वोपयच्छेत स गांधर्वः। धनेनोपतोष्योपयच्छेत स आसुरः। सुप्तानां प्रमत्तानां वाऽपहरेत्स पैशाचः। हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो हरेत्स राक्षसः॥ १॥

अ०—१ वराचे हातावर उदक देऊन सालंकृत कन्या द्यावी, या विवाहाचें नांव **ब्राह्मविवाह.** या कन्येपासून उत्पन्न झालेला पुत्र, आईपासून व बापापासून पूर्वींचे बारा पुरुष व पुढें उत्पन्न होणारे बारा पुरुष पवित्र करतो. २. यज्ञकर्मांत ऋत्विजाला कन्या अलंकृत करून देणें हा **दैवविवाह.** अशा स्त्रीस झालेला पुत्र वरीलप्रमाणें दहा पुरुष पवित्र करतो. ३. अनुष्ठान वगैरे जें करणें

असेल तें या कन्येसहवर्तमान करावें असें वरास सांगून त्याचे स्वाधीन कन्या करणें या विवाहाचें नांव **प्राजापत्य.** या कन्येच्या ठिकाणीं झालेला पुत्र वरीलप्रमाणेंच आठ पुरुष पवित्र करतो. ४. वरानें वधूचे बापाला गाय व बैल देऊन विवाह करणें याचें नांव **आर्षविवाह.** या कन्येपासून झालेला मुलगा वरीलप्रमाणें सात पिढ्या पवित्र करतो. ५. मी तुझी पत्नी होतें व मी तुझा पति होतों असा स्त्रीपुरुषांचा परस्पर संकेत होऊन लग्न होणें याचें नांव **गांधर्वविवाह.** ६. कन्येच्या बापाला द्रव्यानें संतुष्ट करून विवाह करणें याचें नांव **आसुरविवाह.** ७. कन्येकडील मंडळी निजली असतां किंवा असावध असतां कन्या नेऊन विवाह करणें याचें नांव **पैशाचविवाह.** आणि ८. कन्येकडील मंडळीशीं युद्ध करून कन्या घेऊन जाऊन विवाह करणें याचें नांव **राक्षसविवाह** आहे.

* या आठ विवाहांपैकीं पहिले दोन विवाह ब्राह्मणांखेरीज इतर वर्णांस करण्याचा अधिकार नाहीं. **गांधर्व** व **राक्षस** हे दोन विवाह क्षत्रियांनींच करावे. **आसुरविवाह** वैश्यांनीं मात्र करावा. आणि **प्राजापत्य आर्ष** व **पैशाच** हे तीन सर्ववर्णसाधारण आहेत.

खण्ड ७.

सू०—अथ खलूच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान् विवाहे प्रतीयात् ॥ १ ॥

अ०—विवाहांत देशसंप्रदायाप्रमाणें व गांवचे चालीप्रमाणें जे लहान मोठे धर्म—उष्टीहळद, झाल वगैरे असतील ते करावे.

* कुलधर्म–गोंधळ वगैरे करावे असें अनुमान दिसतें.

सू०—यत्तु समानं तद्वक्ष्यामः ॥ २ ॥

अ०—जें कर्म सर्व देशांत सारखेंच आहे तें आह्मी पुढें सांगतों.

* देशधर्माचा व ग्रामधर्माचा सूत्रोक्त धर्माशीं विरोध आल्यास सूत्रोक्त धर्मच करावा; देशधर्म व ग्रामधर्म करूं नये. जसें विदेहदेशांमध्यें (दरभंगा प्रांतांत) लग्नाचे दिवशींच वधूवरांच्या संयोगाचा संप्रदाय आहे आणि सूत्रांत तर असें सांगितलें आहे कीं, लग्न झाल्यापासून निदान तीन दिवसपर्यंत ब्रह्मचर्य व्रतानें रहावें, अशास्थळीं सूत्रोक्त धर्मच करावे.

सू०—पश्चादग्नेर्दृषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपुरस्तादुदकुम्भं समन्वारब्धायां हुत्वा तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुख्या आसीनाया गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यंगुष्ठमेव गृह्णीयाद्यदि कामयीत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्निति ॥ ३ ॥

अ०—अग्नीच्या पश्चिम दिशेस पाटा, किंवा दगडाची सहाण व वरवंटा ठेवावा व ऐशानी दिशेस पाणी भरून कुंभ (कळशी वगैरे भांडें) ठेवावें. नंतर वधूनें वराचे हातास हात लाविला असतां (गृ० १ खं० ४) यांत सांगितलेला होम करून, वरानें पश्चिमेस तोंड करून उभें रहावें व पूर्वेस तोंड करून बसलेल्या वधूच्या हाताचा आपल्यास पुत्रच व्हावे अशी इच्छा असल्यास अंगुष्ठमात्र—**गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथा सः ॥ भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः** (८ । ३ । २७) या मंत्रानें धरावा.

* सर्व ठिकाणीं पत्नीनें नवऱ्याचे दक्षिणेस बसावें. येथून पुढें पत्नीला करण्यास सांगितलेलें कर्म तिणें उभें राहून करावें. पतीनें हात धरणें तो उताण्या हातानें उताणा हात अथवा पालथ्या हातानें उताणा हात धरावा.

सू०— अंगुलीरेव स्त्रीकामः ॥ ४ ॥

अ०—जर कन्याच व्हाव्या अशी इच्छा असेल तर अंगुष्ठ न धरितां अंगुलीच (बोटें मात्र) धराव्या.

सू०—रोमान्ते हस्तं सांगुष्ठमुभयकामः ॥ ५ ॥

अ०—जर कन्या व पुत्र हे दोन्ही व्हावे अशी इच्छा असेल तर मणगटाचे जवळच अंगुष्ठासुद्धां हात धरावा.

सू०—प्रदक्षिणमग्निमुदकुम्भं च त्रिःपरिणयन् जपति अमोहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोहं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्त्वं तावेह विवहावहै प्रजां प्रजनयावहै सम्प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ जीवेव शरदः शतमिति ॥ ६ ॥

अ०—पत्नीला बरोबर नेऊन उदकुंभासुद्धां अग्नीला तीन प्रदक्षिणा कराव्या व प्रति प्रदक्षिणेस **'अमोहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोहं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्त्वं तावेह विवहावहै प्रजां प्रजनयावहै संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ जीवेव शरदः शतं'** या मंत्राचा जप करावा.

* यज्ञपात्रें अग्नीजवळून दूर ठेवून अथवा पाटा मात्र दूर ठेवून प्रदक्षिणा घालाव्या अशीं दोन मतें आहेत.

सू०—परिणीय परिणीयाऽश्मानमारोहयतीममश्मानमारोहाश्मेव त्वं स्थिरा भव । सहस्व पृतनायतोऽभितिष्ठ पृतन्यत इति ॥ ७ ॥

अ०—प्रतिप्रदक्षिणेहून आल्यानंतर अश्म्यावर पत्नीला **'इममश्यानमारोहाश्मेव त्वं स्थिरा भव । सहस्व पृतनायतोऽभितिष्ठ पृतन्यतः'** हा मंत्र ह्मणून चढवीत जावी.

सू०—वध्वंजलावुपस्तीर्य भ्राता भ्रातृस्थानो वा द्विर्लाजानावपति ॥ ८ ॥

अ०—नंतर वधूच्या ओंजळीला उपस्तरण (तूप लावणें) करावें व त्या ओंजळींत तिचा भाऊ अगर भावासारख्यानें दोन वेळ लाह्या घालाव्या.

* भावासारखा ह्मणजे चुलतभाऊ व मामेभाऊ, असें समजावें.

सू०—त्रिर्जामदग्न्यानां ॥ ९ ॥

अ०—नवरा मुलगा पंचप्रवरी असला तर तीन वेळ लाह्या घालाव्या.

सू०—प्रत्यभिघार्य हविः ॥ १० ॥ अवत्तं च ॥ ११ ॥

अ०—पात्रांतील लाह्यांना व ओंजळींत घेतलेल्या अवदानाला प्रत्यभिघार (तूप शिंपडणें) करावा.

* हा प्रत्यभिघार नवऱ्यानें करावा.

सू०—एषोऽवदानधर्मः ॥ १२ ॥

अ०—उपस्तरणापासून प्रत्यभिघारापर्यंत सांगितलेला जो प्रकार तोच अवदानधर्म समजावा; ह्मणजे ज्या पात्रांत अवदान घ्यावयाचें त्या पात्राला उपस्तरण करावें; आणि तो जर त्रिप्रवरी असेल तर दोन वेळ पंचप्रवरी असेल तर तीन वेळ अवदान घेऊन नंतर प्रत्यभिघार करावा.

सू०—अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवो अर्यमा प्रेतो मुंचातुनामुतः स्वाहा ॥ वरुणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवो वरुणः प्रेतो मुंचातुनामुतः स्वाहा ॥ पूषणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत । स इमां देवः पूषा प्रेतो मुंचातुनामुतः स्वाहेत्यविच्छिन्दत्यञ्जलिं स्रुचेव जुहुयात् ॥ १३ ॥

अ०—१ अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ॥ स इमां देवो अर्यमा प्रेतो मुञ्चातुनामुतः स्वाहा; २ वरुणं नु देवं

कन्या अग्निमयक्षत ॥ स इमां देवो वरुणः प्रेतो मुञ्चातुनामुतः स्वाहा; आणि ३ **पूषणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ॥ स इमां देवः पूषा प्रेतो मुञ्चातुनामुतः स्वाहा;** या तीन मंत्रांनीं, स्रुचेनें होम करतात त्याप्रमाणें ओंजळ न सोडतां प्रति मंत्रास लाह्यांची एकेक आहुती अवदानधर्मानें देत जावी.

* हे मंत्र वरानें ह्मणावे, आणि वधूनें होम करावा.

सू०—अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्मं तूष्णीं चतुर्थं ॥ १४ ॥

अ०—(शेवटीं) आपल्याकडे सूप पालथें करून सुपाचे कोपऱ्यानें चौथी आहुती तूष्णीं द्यावी; परंतु चौथी प्रदक्षिणा करूं नये, व मंत्रही ह्मणूं नये.

* चतुर्थाहुतीनंतर **'अमोहमस्मि'**० हा मंत्र न ह्मणतां चौथी प्रदक्षिणा घालावी ह्मणजे समंत्र प्रदक्षिणा घालण्याचा निषेध केला आहे, असें कोणी ह्मणतात. कोणी असेंही ह्मणतात कीं, प्रथम प्रदक्षिणा घालून एक आहुती द्यावी, आणि याप्रमाणें तीन प्रदक्षिणा घालून तीन आहुती द्याव्या येवढें सुचविण्याकरितांच चौथी प्रदक्षिणा न घालतां चौथी आहुती द्यावी असें ऋषींनीं ह्मटलें आहे. लाह्यांची स्विष्टकृत् आहुती देणें नको.

सू०—ओप्योप्य हैके लाजान् परिणयन्ति तथोत्तमे आहुती न सन्निपततः ॥ १५ ॥

अ०—आहुती द्यावी आणि नंतर प्रदक्षिणा घालावी; असें केलें ह्मणजे अव्यवहित (लागोपाठ) दोन आहुती होत नाहींत. ह्मणून अशा रीतीनेंच आहुती द्याव्या असें कांहीं ऋषींचें मत आहे व हें **आश्वलायनऋषीं**सही मान्य आहे. चतुर्थपरिणयनपक्षींही पूर्वीं परिणयन व नंतर आहुति असाच क्रम घ्यावा. पूर्वीं तीनदां परिणयन नंतर ४ आहुति नंतर चतुर्थ परिणयन असा क्रम घेऊं नये.

सू०—अथास्यै शिखे विमुञ्चति यदि कृते भवतः ॥ १६ ॥ ऊर्णास्तुके केशपक्षयोर्बद्धे भवतः प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशादिति ॥ १७ ॥ उत्तरामुत्तरया ॥ १८ ॥

अ०—जर वधूच्या केंसांचे दोन भाग करून ते लोंकरीच्या तंतूंनीं बांधले असले तर 'प्रत्वांमुंचाम्रि०' ऋ० ८।३।२४ ही ऋचा ह्मणून केंसांचा उजवा भाग सोडावा आणि 'प्रेतोमुञ्चाम्रि०' ऋ० ८।३।२४ ही ऋचा ह्मणून डावा भाग सोडावा.

* हें कर्म, चाल असेल तर करावें. वधूनें वराचे केशभाग मंत्र न ह्मणतां सोडावे.

सू०—अथैनामपराजितायां दिशि सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयतीष एकपद्यूर्जे द्विपदी रायस्पोषाय त्रिपदी मायोभव्याय चतुष्पदी प्रजाभ्यः पंचपद्यृतुभ्यः षट्पदी सखा सप्तपदी भव सा मामनुव्रता भव। पुत्रान् विन्दावहै बहूंस्ते सन्तु जरदष्टय इति ॥ १९ ॥

अ०—नंतर १ इष एकपदी भव, सा मामनुव्रता भव, पुत्रान् विन्दावहै बहूंस्ते सन्तु जरदष्टयः ॥ २ ऊर्जे द्विपदी भव सा मामनुव्रताभव, पुत्रान् विन्दा० ॥ ३ रायस्पोषाय त्रिपदी भव सा मामनु०, पुत्रान् विन्दा० ॥ ४ मायोभव्याय चतुष्पदी भव सा माम०, पुत्रान् विन्दा० ॥ ५ प्रजाभ्यः पञ्चपदी भव सामा०, पुत्रान् विन्दा० ॥ ६ ऋतुभ्यः षट्पदी भव सा मा०, पुत्रान् विन्दा० ॥ ७ सखा सप्तपदी भव, सा मामनुव्र०, पुत्रान् विन्दा० ॥ या सात मंत्रांनीं प्रतिमंत्रास एकेक पाऊल प्रमाणें, वधूला सात पावलें ईशान्य दिशेस चालवावें.

सू०—उभयोः सन्निधाय शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य ॥

अ०—वधूवरांनीं डोक्याला डोकें लावून वरानें उदकुंभांतलें पाणी आपले उभयतांचे डोक्यावर शिंपडावें.

* सात पावलें संपलीं ह्मणजे उभयतांनीं तेथेंच उभें राहून दुसऱ्याकडून उदकुंभ आणवून सदरप्रमाणें मस्तकावर उदक शिंपडावें आणि नंतर तुपानें स्विष्टकृत् आहुती द्यावी.

सू०—ब्राह्मण्याश्च वृद्धाया जीवपत्न्या जीवप्रजाया अगार एतां रात्रीं वसेत् ॥ २१ ॥

अ०—सौभाग्यवती, पुत्रवती आणि वृद्ध अशा ब्राह्मणस्त्रीच्या घरीं लग्नाचे रात्रीं राहावें.

* परगांवीं लग्न करून परत येतांना पहिल्या मुक्कामाला वर सांगितलेल्या घरीं राहावें. गांवांतच लग्न झालें असतां घरीं परत येतांना मध्यें राहणें नको.

सू०—ध्रुवमरुन्धतीं सप्तऋषीनितिदृष्ट्वा वाचं विसृजेत जीवपत्नी प्रजां विंदेयेति ॥ २२ ॥

अ०—ध्रुव, अरुंधती, व सप्तऋषी हीं नक्षत्रें पाहून **‘जीवपत्नी प्रजां विन्देय’** हा मंत्र ह्मणून मौन सोडावें.

* हें मौन वधूनें, होमाला आरंभ झाल्यापासून धरून होम संपल्यानंतर सोडावयाचें.

खण्ड ८.

सू०—प्रयाण उपपद्यमाने पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्येति यानमारोहयेत् ॥ १ ॥

अ०—परगांवीं लग्न करून आपले गांवीं परत येण्याकरितां बसावयास यान—रथ किंवा बुरख्याची गाडी—असल्यास, **‘पूषात्वेतोनंयतुहस्तगृह्य०’** ही ऋचा ह्मणून वधूला यानांत बसवावें.

* पालखी वगैरेंत बसविणें तेव्हां ही ऋचा ह्मणणें नको.

सू०—अश्मन्वतीरीयते संरभध्वमित्यर्धर्चेन नावमारोहयेत् ॥ २ ॥ उत्तरेणोत्क्रमयेत् ॥ ३ ॥

अ०—नौकेंत बसण्याचा प्रसंग आल्यास तिला **'अश्मन्वतीरीयते संरभध्वं'**० ही अर्धी ऋचा ह्मणून बसवावी आणि उतरते वेळेस, **'अत्राजहाम'**० ही अर्धी ऋचा ह्मणून उतरवावी.

सू०—जीवं रुदन्तीति रुदत्यां ॥ ४ ॥

अ०—वधूस नेतांनां ती मध्यें रडूं लागली तर, **जीवं रुदन्ती'**० ऋ० ७।८।१९ ही ऋचा ह्मणावी.

* गांवांत अथवा परगांवीं लग्न झालें तरी हा विधि सारखाच आहे.

सू०—विवाहाग्निमग्रतोऽजस्रं नयन्ति ॥ ५ ॥

अ०—वधूवरांचे पुढें विवाहकालीं सिद्ध झालेला अग्नि **'अजस्र'** (ह्मणजे एखादे भांड्यांत घालून तें भांडें हातांत धरून) न्यावा.

* हा विधि गांवांत लग्न झालें तरी करावा. अग्नि नेणें तो खटपटी मंडळीनें न्यावा असें वाटतें. इतर प्रवासांत अग्नि नेणें तो मात्र समारोप करून न्यावा.

सू०—कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु माविदन् परिपन्थिन इति जपेत् ॥ ६ ॥

अ०—देश, झाडें व चव्हाट्याचे रस्ते हे जेथें सुशोभित असतील तेथें **'माविदन् परिपन्थिन'**० ही ऋचा जपावी.

सू०—वासे वासे सुमंगलीरियं वधूरितीक्षकानीक्षेत ॥७॥

अ०—दर मुक्कामीं वधूवरांना पाहाण्याकरितां आलेले लोकांकडे **सुमंगली'**० ही ऋचा ह्मणून वधूवरांनीं पाहावें.

सूत्र०—इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेत् ॥ ८ ॥

अ०—'इहप्रियं'० (८।३।२५) ही ऋचा ह्मणून वधूला आपले घरांत न्यावें.

* गृहप्रवेशादि विधी गांवांत लग्न झालें असलें तरी करावे.

सू०—विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्मास्तीर्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायाम् आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा समंजन्तु विश्वेदेवा इति दध्नः प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वानक्ति हृदये ॥ ९ ॥

अ०—विवाहाग्नींत समिधा टाकून प्रज्वलित करून अग्नीचे पश्चिमेस, पूर्वेस गळा आणि ऊर्ध्व केश असें बैलाचें कातडें अंथरून त्यावर वधूला बसवून—'**आनः प्रजां**'० या चार ऋचांनीं प्रति ऋचेस एकेक आहुती द्यावी; नंतर '**समंजन्तु**'० ही ऋचा ह्मणून दहीं प्राशन करावें व त्यांतून उरलेलें दहीं वधूकडून प्राशन करवावें; अथवा होम करून उरलेलें तूप उभयतांचे हृदयांस लावावें.

* जेथें होमद्रव्य सांगितलें नाहीं तेथें तूप द्यावें. जेथें प्रतिऋचेस होम सांगितला आहे तेथें ऋचेच्या अंतीं आहुती द्यावी ह्मणजे स्वाहाशब्दाचा उच्चार व आहुतिप्रक्षेप हीं एककालीं करावीं, व जेथें 'प्रत्यृचं' हा शब्द नाहीं तेथें 'स्वाहा'शब्दान्तीं आहुती द्यावी.

सू०—अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनौ ब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनौ स्यातां ॥ १० ॥ त्रिरात्रं द्वादशरात्रं ॥ ११ ॥ संवत्सरं वैक ऋषिर्जायत इति ॥ १२ ॥

अ०—वरील होमानंतर क्षार ह्मणजे कोद्रु, उडीद वगैरे स्मृतींत सांगितलेले पदार्थ व मीठ हीं खाऊं नयेत, मैथुन करूं नये, अलंकार घालावे आणि भूमीवर निजावें अशा रीतीनें तीन

दिवस अथवा बारा दिवस वधूवरांनीं हे नियम पाळावे. एकवर्ष हे नियम पाळले असतां ऋषीप्रमाणें पुत्र होतो.

* बापाचें गोत्र सोडून नवऱ्याचें गोत्र बायकोला प्राप्त होतें असाही कोणी 'एक ऋषि' याचा अर्थ करितात. या पक्षीं ११-१२ मिळून एकच सूत्र आहे. ह्मणजे व्रताच्या अवधीचे तीन काल विकल्पानें आहेत व वधूला पतिगोत्राची प्राप्ति हें व्रताचें फल आहे. केवल संवत्सरव्रताचेंच नव्हे.

* हे नियम विवाह झाल्यापासून गृहप्रवेशनीय होम होई-पर्यंतही पाळगावे.

सू०—चरितव्रतः सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यात् ॥ १३ ॥

अ०—वर सांगितलेलें व्रताचरण केल्यानंतर **'सत्येनोत्तभिता०'** हें सूक्त स्वरतः व वर्णतः जाणणारास, ह्मणजे शुद्ध व बिनचूक पाठ ह्मणणारास लग्नाचे वेळेस जें वस्त्र वधू नेसली असेल तें द्यावें.

सू०—अन्नं ब्राह्मणेभ्यः ॥ १४ ॥

अ०—ब्राह्मणांस अन्न द्यावें.

सू०—अथ स्वस्त्ययनं वाचयीत ॥ १५ ॥

अ०—नंतर ब्राह्मणांकडून कल्याण होवो असें ह्मणवावें.

खण्ड ९.

सू०—पाणिग्रहणादिगृह्यं परिचरेत्स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी वा ॥ १ ॥

अ०—लग्न झाल्यापासून गृह्याग्नीची सेवा (सायंप्रातर्होम) स्वतः करावी अथवा पत्नीकडून किंवा पुत्राकडून किंवा अविवाहित कन्येकडून अथवा शिष्याकडून करवावी.

* कन्येनें आणि पत्नीनें होम देऊं नये असें कोणी ह्मणतात व त्यांणीं समंत्रक होम करावा असेंही कोणी ह्मणतात. गृहप्रवेशनीय होम झाला नसला तरी अग्निसेवा करण्यास आरंभ करावा. स्थालीपाक मात्र गृहप्रवेशनीय होमाचे पूर्वीं करूं नये. कारण गृहप्रवेशनीय होमाचे पूर्वीं विवाहाग्नीला गृह्यत्व नाहीं.

सू०—नित्यानुगृहीतः स्यात् ॥ २ ॥

अ०—ही अग्निसेवा नित्य करावी.

* अग्नि नष्ट झाला तर स्मृतींत सांगितल्याप्रमाणें प्रायश्चित्त करून अग्नि सिद्ध करून त्याची सेवा करावी. अग्नीजवळ नवऱ्यानें किंवा बायकोनें असलें पाहिजे. या सेवेला स्थंडिलसंस्कार (गृह्य. १।३ यांत सांगितलेला) करणें नको. अग्नि नष्ट झाला तर पुन्हा विवाहांत सांगिलेला सर्व होम करून अग्नि सिद्ध करावा. परंतु हें सर्व, अग्नि नष्ट होऊन बारा दिवस झाले असतील तर करावें. असे या सूत्राचे पांच अर्थ केले आहेत.

सू०—यदितूपशाम्येत् पत्युपवसेदित्येके ॥ ३ ॥

अ०—जर अग्नि नष्ट झाला तर पत्नीनें उपोषण करावें असें कोणी ऋषी ह्मणतात.

* स्मृती वगैरेमध्यें लिहिलेले नष्टाग्नीचे प्रायश्चित्तप्रकार येथें वृत्तिकारानें बहुत लिहिले आहेत.

सू०—तस्याग्निहोत्रेण ॥ ४ ॥ प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ ॥ ५ ॥ होम्यं च मांसवर्जं ॥ ६ ॥

अ०—गृह्याग्नीची प्रादुष्करण वेळा, होम करण्याची वेळा व मांसाखेरीज होमद्रव्यें हीं अग्निहोत्राप्रमाणेंच समजावीं.

* अग्निहोत्रांत मांसानें होम करावा असें सांगितलें नसून सूत्रकारांनींही मांसाचा निषेध केला आहे. यावरून स्मृतींत सांगितलेलीं होमद्रव्यें घ्यावीं. स्मृतींत मांस हें होमद्रव्य सांगितलें आहे.

सू०—कामं तु व्रीहियवतिलैः ॥ ७ ॥

अ०—पूर्वीं सांगितलेलीं द्रव्यें न मिळतील तर साळींनीं, जवांनीं किंवा तिळांनीं होम करावा.

सू०—अग्नये स्वाहेति सायं जुहुयात् सूर्याय स्वाहेति प्रातस्तूष्णीं द्वितीये उभयत्र ॥ ८ ॥

अ०—**'अग्नयेस्वाहा'** हा मंत्र ह्मणून सायंकाळीं एक आहुती व **'सूर्यायस्वाहा'** हा मंत्र ह्मणून प्रातःकाळीं एक आहुती आणि दोन्हीवेळां दुसरी **'प्रजापतयेस्वाहा'** ही आहुती देत जावी.

खण्ड १०.

सू०—अथ पार्वणः स्थालीपाकः ॥ १ ॥

अ०—पुढें दर अमावास्यापूर्णिमेला स्थालीपाक या नांवाचें या खंडांत सांगितलेलें कर्म करावें.

* विवाहानंतर पहिली जी पूर्णिमा येईल त्या पूर्णिमेपासून स्थालीपाक करण्यास आरंभ करावा.

सू०—तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासः ॥ २ ॥ इध्माबर्हिषोश्च संनहनं ॥ ३ ॥ देवताश्चोपांशुयाजेन्द्रमहेन्द्रवर्जं ॥४

अ०—श्रौतसूत्रांत दर्शपौर्णमासेष्टींत सांगितल्याप्रमाणें उपवास (एकवेळ हविष्य भोजन) करावा व इध्मा व बर्हि बांधून ठेवून त्यांत सांगितलेल्या देवता ध्याव्या; परंतु 'उपांशुयाज' या नांवाच्या देवता, आणि इंद्र व महेंद्र या देवता खेरीजकरून ध्याव्या.

* 'अग्नि' व 'अग्नीषोमौ' या पूर्णिमेला आणि 'अग्नि' व 'इंद्राग्नी' या अमावास्येला देवता समजाव्या.

सू०—काम्या इतराः ॥ ५ ॥

अ०—त्याच इष्टींत कामनापरत्वें ज्या देवता सांगितल्या आहेत त्या कामनापरत्वें ध्याव्या.

* उपांशु वर्ज केला आहे तरी कामना असतां घेतां येतो.

सू०—तस्यै तस्यै देवतायै चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपति पवित्रे अन्तर्धायाऽमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति ॥ ६ ॥

अ०—पात्रावर पवित्र धरून त्यावर प्रत्येक देवतेकरितां चार चार मुठी होमद्रव्य टाकावें आणि तें टाकतेवेळेस त्या त्या देवतेचें चतुर्थ्यंत नांव घेऊन, **'त्वाजुष्टंनिर्वपामि'** असें ह्मणत जावें.

सू०—अथैनान्प्रोक्षति यथानिरुप्तममुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ ७ ॥

अ०—नंतर या मुष्टींचा जितके वेळ निर्वाप केला तितके वेळ त्या त्या देवतेचें चतुर्थ्यंत नांव घेऊन, **'त्वाजुष्टंप्रोक्षामि'** असें ह्मणून त्या मुष्टींला प्रोक्षण करावें.

* निर्वाप समन्त्रक असल्यास प्रोक्षण समंत्रक व अमन्त्रक असल्यास अमंत्रक.

सू०—अवहतांस्त्रिःफलीकृतान् नाना श्रपयेत् ॥ ८ ॥

अ०—या मुष्टी तीन वेळ कांडून व तीन वेळ पांखडून प्रत्येक देवतेच्या चार चार मुठी वेगवेगळाल्या भांड्यांत शिजवाव्या.

* हे तांदूळ कृष्णाजिनावर उखळ ठेवून पत्नीनें तीन वेळ कांडावे व पाखडल्यानंतर तीन वेळ धुवावे.

सू०—समोप्य वा ॥ ९ ॥

अ०—अथवा सर्व देवतांच्या मुष्टी एकाच भांड्यांत शिजवाव्या.

सू०—यदि नाना श्रपयेद्विभज्य तंडुलानभिमृशेदिदममुष्मा इदममुष्मा इति ॥ १० ॥

अ०—जर वेगवेगळाल्या भांड्यांत श्रपण केलें तर तांदुळांचे

विभाग करून त्यांना ‘इदं’ असें ह्मणून त्या त्या देवतेचें चतुर्थ्यंत नांव घेऊन स्पर्श करावा.

सू०—यद्यु वै समोप्य व्युद्धारं जुहुयात् ॥ ११ ॥

अ०—जर एकाच भांड्यांत सर्व मुष्टी श्रपण केल्या असतील तर चरु दुसऱ्या पात्रांत उकरून घेऊन प्रत्येकदेवतेचा पृथक् पृथक् भाग करून वर सांगितल्याप्रमाणें स्पर्श करून होम करावा.

* चरु होमकरण्याचे वेळेस उकरून ध्यावा.

सू०—शृतानि हवींष्यभिघार्योदगुद्वास्य बर्हिष्यासाद्येध्ममभिघार्यायं त इध्म आत्मा जातवेदस्तेनेध्यस्व वर्धस्व चेद्ध वर्धय चास्मान् प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन समेधय स्वाहेति ॥ १२ ॥

अ०—शिजलेल्या होमद्रव्यावर अभिघार करून नंतर होमद्रव्यें अग्नीवरून उत्तरेस उतरून ठेवून इध्म्यावर अभिघार करून इध्मा अग्नीवर **‘अयंतइध्मआत्माजातवेदस्तेनेध्यस्ववर्धस्वचेद्धवर्द्धयचास्मान्प्रजयापशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येनसमेधयस्वाहा’** हा मंत्र ह्मणून द्यावा.

सू०—तूष्णीमाघारावाघार्याज्यभागौ जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति ॥ १३ ॥ उत्तरमाग्नेयं दक्षिणं सौम्यं ॥ १४ ॥

अ०—तूष्णीं आघार देऊन **‘अग्नयेस्वाहा’** या मंत्रानें उत्तरेस एक आहुती व **‘सोमायस्वाहा’** या मंत्रानें दक्षिणेस एक आहुती द्यावी.

* आघार ह्मणजे वायव्य कोणापासून आग्नेय कोणापावेतों व निर्ऋति कोणापासून ईशान्य कोणापावेतों तुपाची धार देतात ते. हे प्रजापतये असें मनांत उच्चारून व स्वाहा असें स्पष्ट उच्चारून करावे. यांत **‘अग्नयेस्वाहा’** व **‘सोमायस्वाहा’** या दोन आहुतींना आज्यभाग अशी संज्ञा आहे.

सू०—विज्ञायते चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ ॥ १५ ॥ तस्मात्पुरुषस्य प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तरं भवत्युत्तरं दक्षिणं ॥ १६ ॥

अ०—आज्यभाग हे यज्ञपुरुषाचे नेत्र आहेत असें ज्यापेक्षां ऐकतों, त्या अर्थी यज्ञपुरुष हा पश्चिमेस तोंड करून बसलेला असल्यामुळें उजवा डोळा उत्तर बाजूकडे व डावा डोळा दक्षिण-बाजूकडे येतो.

* ह्मणून हे आज्यभाग दक्षिणसंस्थ द्यावे.

सू०—मध्ये हवींषि प्रत्यक्तरं वा प्राक्संस्थान्युदक्संस्थानि वोत्तरपुरस्तात्सौविष्टकृतं ॥ १७ ॥

अ०—आहुती देणें त्या मध्यें अथवा पश्चिम बाजूस पूर्वसंस्थ अथवा उत्तरसंस्थ द्याव्या व ईशान्य कोणास स्विष्टकृत् आहुती द्यावी.

सू०—मध्यात्पूर्वार्धाच्च हविषोऽवद्यति ॥ १८ ॥

अ०—होमद्रव्याचे मध्यभागांतून व पूर्वभागांतून क्रमानें अवदान घ्यावें.

* तें अवदान अंगुष्ठपर्वमात्र घ्यावें.

सू०—मध्यात्पूर्वार्धात् पश्चार्धादिति पञ्चावत्तिनां ॥१९॥

अ०—पंचप्रवरी यानें अवदान घेणें तें मध्य भागांतून, पूर्व भागांतून व पश्चिम भागांतून या क्रमानें घ्यावें.

सू०—उत्तरार्धात्सौविष्टकृतं ॥ २० ॥

अ०—उत्तर भागांतून एकवेळ स्विष्टकृत अवदान घ्यावें.

* पंचप्रवरी यानें उत्तरार्धांतून व प्रधानाच्या पूर्वावदानाच्या पूर्व देशांतून असें २ वेळ अवदान घ्यावें. व स्विष्टकृदवदान प्रधानावदानापेक्षां मोठें घ्यावें.

सू०—नात्र हवींषि प्रत्यभिघारयति स्विष्टकृतं द्विरभिघारयति ॥ २१ ॥

अ०—स्विष्टकृत अवदान घेतल्यानंतर पात्रांतील होमद्रव्याला अभिघार करूं नये. **स्विष्टकृत्** अवदानाला मात्र दोन वेळ अभिघार करावा.

सू०—यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् ॥ अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान् सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे ॥ अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां कामानां समर्धयित्रे सर्वान्नः कामान्त्समर्धय स्वाहेति ॥ २२ ॥

अ०—'**यदस्य०स्वाहा**' हा मंत्र ह्मणून स्विष्टकृत् आहुती द्यावी.

* स्विष्टकृदाहुती ईशानकोणांत द्यावी. व नंतर इध्मबन्धनरज्जु सोडून (उसवून) अग्नींत टाकावी. नंतर कर्त्यानें सर्वप्रायश्चित्ताहुती द्याव्या नंतर ब्रह्म्यानें ही तशाच सर्वप्रायश्चित्ताहुती द्याव्या.

सू०—बर्हिषि पूर्णपात्रं निनयेत् ॥ २३ ॥

अ०—बर्हीवर प्रणीतापात्र ओतावें.

सू०—एषोऽवभृथः ॥ २४ ॥

अ०—वरचे सूत्रांत सांगितलेलें कर्म अवभृथ (ह्मणजे कर्म समाप्तीबद्दल स्नान) असें समजावें.

* यावेळीं पत्नी वाम भागीं असावी. व निनयनानंतर त्या उदकानें आपलें अभ्युक्षण करावें नंतर कर्त्यानें व ब्रह्म्यानें क्रमानें [2]संस्थाजप करावा.

सू०—पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रं ॥ २५ ॥

अ०—हेंच हुतनामक पाकयज्ञाचें तंत्र समजावें.

सू०—हविरुच्छिष्टं दक्षिणा ॥ २६ ॥

---

१ पृ० ६ वरील १ टिपणी पहा. २ 'अग्ने त्वं नो' या ४ ऋचांनीं उपस्थान.

अ०—उरलेलें होमद्रव्य दक्षिणा द्यावी.

* ही दक्षिणा होमकालीं ब्रह्मा असेल तर त्याला द्यावी आणि तो नसेल तर कोणत्यातरी ब्राह्मणाला द्यावी.

खण्ड ११.

सूत्र—अथ पशुकल्पः ॥ १ ॥

अ०—पुढें पशूचें होमतंत्र सांगतों.

* येथें हें पशूचें विधान नव्हे. तर मधुपर्कांत कारयिष्यत्पक्षे, अष्टका, शूलगव या कर्मांत, व काम्यपशुयागांत प्राप्त पशूचें हें तन्त्र समजावें.

सू०—उत्तरतोऽग्नेः शामित्रस्यायतनं कृत्वा पाययित्वा पशुमाप्लाव्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्याऽग्निंदूतमिति द्वाभ्यां हुत्वा सपलाशयाऽऽर्द्रशाखया पश्चादुपस्पृशेदमुष्मै त्वा जुष्टमुपाकरोमीति ॥ २ ॥

अ०—(आज्यभागान्तकर्म झाल्यावर) अग्नीचे उत्तरेस 'शामित्राग्नी'चें गृह करून, पशूला पाणी पाजून व स्नान घालून अग्नीचे पूर्वेस पश्चिमाभिमुख उभें करावें. नंतर अ॒ग्निंदू॒तं० १।१।२२ या दोन ऋचांनीं होम करून पानासह ओल्या फांदीनें, **'अमुष्मै त्वा जुष्टमुपाकरोमि'** हा मंत्र ह्मणून पशूच्या मागील भागास स्पर्श करावा आणि ज्या देवतेच्या उद्देशानें पशू असेल त्या देवतेचें नांव चतुर्थ्यंत **'अमुष्मै'** या पदाचे ठिकाणीं ह्मणावें.

सू०—व्रीहियवमतीभिरद्भिः पुरस्तात्प्रोक्षति अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ ३ ॥

अ०—पशूच्या पुढल्या भागावर साळी व जव घातलेल्या उदकानें **'अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामि'** हा मंत्र ह्मणून प्रोक्षण करावें. येथें **'अमुष्मै'** येथें देवतेचें चतुर्थ्यंत नांव घ्यावें.

सू०—तासां पाययित्वा दक्षिणमनु बाहुं शेषं निनयेत्॥४॥

अ०—प्रोक्षणाचे उदकापैकीं कांहीं उदक पशूला पाजून पशूचे पुढील उजव्या पायावर ओतावें.

* अष्टकेमधें प्रोक्षण वर्ज्य आहे तरी व्रीहियवयुक्तजल पशूला पाजावें.

सू०—आवृतैव पर्यग्निकृत्वोदंचं नयन्ति ॥ ५ ॥

अ०—त्या पशूचे सभोंवतीं श्रौतांतील मंत्र न ह्मणतां अग्नि-फिरवून त्याला उत्तरेस न्यावें.

* येथें तीनवेळ पर्यग्निकरण वगैरे त्रेतेमधें इष्ट धर्म होतात.

सू०—तस्य पुरस्तादुल्मुकं हरन्ति ॥ ६ ॥

अ०—खटपटी मंडळीनें पशूचेपुढें जळत लांकूड घेऊन जावें.

सू०—शामित्र एष भवति ॥ ७ ॥

अ०—हा अग्नि शामित्र होतो ह्मणून त्यास उत्तरेकडच्या अग्निशाळेंत स्थापन करावें.

सू०—वपाश्रपणीभ्यां कर्त्ता पशुमन्वारभते ॥ ८ ॥

अ०—सशाख व विशाख अशा दोन्ही वपाश्रपण्यांच्या योगानें कर्त्या(अचार्या)नें पशूला अन्वारब्ध व्हावें.

सू०—कर्त्तारं यजमानः ॥ ९ ॥

अ०—यजमानानें कर्त्याला अन्वारब्ध व्हावें.

सू०—पश्चाच्छामित्रस्य प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं वोदक्-पादं संज्ञप्य पुरा नाभेस्तृणमंतर्धाय वपामुत्खिद्य वपामवदाय वपाश्रपणीभ्यां परिगृह्याद्भिरभिषिच्य शामित्रे प्रताप्याग्रेणैन-मग्निं हृत्वा दक्षिणत आसीनः श्रपयित्वा परीत्य जुहुयात्॥१०॥

अ०—शामित्राग्नीचे पश्चिम बाजूस, पूर्वेस किंवा पश्चिमेस पशूचें डोकें व उत्तरेस पाय याप्रमाणें करून पशूला शमित्यानें

मारावें; व नाभीचे दक्षिणेस एका दर्भानें आच्छादन करून तो दर्भ तिर्यक् कापून वपा काढून ती वपाश्रपणीवर घ्यावी व उदकानें धुवावी. नंतर शामित्राग्नीवर ती तापवून गृह्याग्नीचे पूर्वेकडून न्यावी व गृह्याग्नीचे दक्षिणेस बसून ती अग्नीवर शिजवावी आणि शेवटीं दोन्ही अग्नींला प्रदक्षिणाकरून वपेचा होम करावा.

* वपाश्रपणकालीं वपेवर घृतसेचन करावें. वपाहोम सर्वांनां पञ्चावत्त आहे. तीं पञ्चावदानें आज्य हिरण्यशकल वपा हिरण्यशकल व आज्य याप्रमाणें समजावीं. हिरण्याभावे आज्य घ्यावें.

सू०—एतस्मिन्नेवाऽग्नौ स्थालीपाकं श्रपयन्ति ॥ ११ ॥

अ०—याच अग्नीवर (गृह्याग्नीवर) पशुदेवतेच्या उद्देशानें स्थालीपाक श्रपण करावा; हा विधि परिकर्म्यानें करावा.

सू०—एकादशपशोरवदानानि सर्वांगेभ्योऽवदाय शामित्रे श्रपयित्वा हृदयं शूले प्रताप्य स्थालीपाकस्याग्रतो जुहुयात् ॥ १२ ॥

अ०—पशूचे सर्व अवयव (हृदय, जिह्वा, वक्ष, इत्यादि ११) यांतून थोडथोडे भाग घेऊन शामित्राग्नीवर शिजवावे; परंतु त्याचें हृदय मात्र न शिजवितां तें शूलावर धरून तापवावें आणि नंतर स्थालीपाकहोम करून त्या अक्रा अंगांचा होम करावा.

सू०—अवदानैर्वा सह ॥ १३ ॥

अ०—अथवा पशूच्या अंगांचे अवदानासह स्थालीपाकाचा होम करावा.

* पृथक्स्थालीपाकहोमपक्षे स्विष्टकृत् पृथक् करावें.

सू०—एकैकस्यावदानस्य द्विर्द्विरवद्यति ॥ १४ ॥

अ०—पशूच्या एकेक अंगाचें दोन दोन वेळ अवदान घ्यावें.

* पंचावत्तीनें तीन तीन वेळ घ्यावें.

सू०—आवृतैव हृदयशूलेन चरन्ति ॥ १५ ॥

अ०—हृदयशूलासंबंधी श्रौतांत सांगितलेलें कर्म (श्रौ. सू. पू. ३ । ६) अमंत्रक करावें.

खण्ड १२.

सूत्र०—चैत्ययज्ञे प्राक्स्विष्टकृतश्चैत्याय बलिं हरेत् ॥ १ ॥

अ०—चैत्य ह्मणजे नवसलेला देव, (शंकर पशुपति दुर्गा इत्यादि) तत्संबंधी यज्ञामध्यें स्विष्टकृत् आहुती देण्यापूर्वीं, त्याला बलि द्यावा.

* हा बली नमोन्त चतुर्थ्यंत देवतानाममन्त्रानें द्यावा.

सू०—यद्यु वै विदेशस्थं पलाशदूतेन यत्र वेत्थ वनस्पत इत्येतयर्चा द्वौ पिंडौ कृत्वा वीवधेऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेदिमं तस्मै बलिं हरेति चैनं ब्रूयादयं तुभ्यमिति यो दूताय ॥ २ ॥

अ०—जर चैत्य देव परगांवीं असेल तर पळसाचा दूत आणि कावड करून 'यत्र वेत्थ०' (३।८।२१) ही ऋचा ह्मणावी व दोन बली करून ते त्या कावडींत ठेवून व त्या दूताजवळ ती कावड देऊन त्यास सांगवें कीं, हा बलि त्या देवाला दे, हा बलि तूं घे.

सू०—प्रतिभयं चेदन्तरा शस्त्रमपि किंचित् ॥ ३ ॥ नाव्या चेत् नद्यन्तरा प्लवरूपमपि किंचिदनेन तरितव्यमिति ॥

अ०—या दूताला मार्गांत भय होईल असें वाटलें तर एखादें लहान हत्यार त्या दूताजवळ द्यावें व मध्यंतरीं मोठी नदी वगैरे असेल तर एखादें लहानसें पोहून जाण्याचें साधन—नाव वगैरे—'अनेन तरितव्यं' असें ह्मणून त्या दूताजवळ द्यावें.

सू०—धन्वंतरियज्ञे ब्रह्माणमग्निं चांतरा पुरोहितायाग्रे बलिं हरेत् ॥ ५ ॥

अ०—चैत्य देव धन्वंतरि नांवाचा असतां त्या धन्वंतरि-यज्ञांत ब्रह्मा आणि अग्नि या दोघांमध्यें पुरोहितदेवतेला प्रथम बलि द्यावा.

* आणि नंतर धन्वंतरि देवतेला बलि द्यावा. धन्वन्तरि विदेशांत असेल तर पुरोहित व धन्वन्तरि यांना एक व दूताला एक असे दोन बलि द्यावे.

खण्ड १३.

सूत्र०—उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवलोभनं च॥१॥

अ०—कोणा एका उपनिषदांत गर्भलंभन, पुंसवन व अनवलोभन, असे तीन संस्कार सांगितले आहेत.

सू०—यदि नाधीयात्तृतीये गर्भमासे तिष्येणोपोषितायाः सरूपवत्साया गोर्दधनि द्वौ द्वौ तु माषौ यवं च दधि प्रसृतेन प्राशयेत् ॥ २ ॥

अ०—जर ती उपनिषद अनुपलब्ध असेल तर पुढें सांगितल्याप्रमाणें कर्म करावें. गर्भधारणा झाल्यापासून तिसऱ्या महिन्यांत पुनर्वसु नक्षत्राचे दिवशीं पत्नीनें उपोषण करावें; नंतर दुसरे दिवशीं पुष्यनक्षत्रावर (प्राजापत्य स्थालीपाकाचें आज्यभागान्त कर्म करून) वासराच्या रंगाप्रमाणें रंग असणाऱ्या अशा गायीचें दहीं गर्भिणीचे हातावर घालावें व त्या हातावरचे दह्यांत दोन उडीद आणि एक जव टाकून तिजकडून पिववावें.

* दोन बाजूला एकेक माष व मध्यें यव ठेवावा.

सू०—किं पिबसि किं पिबसीति पृष्ट्वा पुंसवनं पुंसवनमिति त्रिः प्रतिजानीयात् ॥ ३ ॥ एवं त्रीन् प्रसृतान् ॥ ४ ॥

अ०—व ‘काय पितेस ?’ असें तीन वेळ तिला विचारावें

व तिणें 'पुंसवन पितें' असें तीनदां उत्तर द्यावें. अशा रीतीनें तीनदां करावें.

सू०—अथास्यै मंडलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामजीतामोषधीं नस्तः करोति ॥ ५ ॥

अ०—नंतर तिला वाटोळ्या मखरांत बसवून तिचे उजव्या नाकपुडींत दूर्वांचा रस तूष्णीं पिळावा.

सू०—प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां हैके ॥ ६ ॥

अ०—आ ते गर्भो योनिमेतु पुमान् बाण इवेषुधिं
आ वीरो जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥
अग्निरैतु प्रथमो देवतानां
सोऽस्यै प्रजां मुंचतु मृत्युपाशात् ॥
तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां
यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदादिति ॥

हीं दोन सूक्तें ह्मणून पिळावा असेंही कोणी ऋषी ह्मणतात व हें मत **आश्वलायनऋषीला** मान्य आहे.

सू०—प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वा हृदयदेशमस्या आलभेत यत्ते सुशीमे हृदये हितमन्तः प्रजापतौ ॥ मन्येऽहं मां तद्विद्वांसमाहं पौत्रमघं नियामिति ॥ ७ ॥

अ०—प्रजापतिदेवतेचे उद्देशानें स्थालीपाकाच्या एकदेशानें होम करावा. नंतर बायकोच्या हृदयाला हात लावून 'यत्ते-सुशीमे०'—हा मंत्र ह्मणावा. (व नंतर स्विष्टकृदादि होमशेष समाप्त करावें.)

* हें कर्म गर्भसंस्कार आहे ह्मणून प्रतिगर्भाला याची आवृत्ति करावी.

खण्ड १४.

सूत्र—चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं ॥ १ ॥ आपूर्यमाणपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् ॥ २ ॥

अ०—चौथ्या महिन्यांत शुक्लपक्षीं पुन्नामक नक्षत्रावर ह्मणजे अभिजित्, पुष्य, श्रवण, पुनर्वसु, हस्त, मृग, मूळ, अनुराधा आणि अश्विनी, या नक्षत्रांवर 'सीमंतोन्नयनसंस्कार' करावा. (हा संस्कार त्यानक्षत्राच्या भोग्यकालाचे चारभाग करून त्याचे मधल्या दोन भागांवर करावा.

* हें कर्म स्त्रीसंस्कार असल्यामुळें एकवेळच करावें.

सू०—अथाऽग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्मास्तीर्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायां धाता ददातु दाशुष इति द्वाभ्यां राकामहमिति द्वाभ्यां नेजमेष प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च ॥ ३ ॥

अ०—समिधा देऊन गृह्याग्नि प्रज्वलित करावा. अग्नीचे पश्चिमेस बैलाचें कातडें, पूर्वेस गळा आणि ऊर्ध्वकेश असें अंथरून त्यावर बायकोला बसवावी व तिणेंही नवऱ्याला लागून बसावें. (आज्यभागान्त कर्म केल्यावर) नंतर धाताददातु० (श्रौत पू० ६।१४) या दोन मंत्रांनीं, राकामहं० (२।७।१५) या दोन ऋचांनीं, नेजमेष० (परि० ८।८।४३) या तीन ऋचांनीं आणि प्रजापते० (८।७।४) या एक ऋचेनें, एकूण ८ ऋचांनीं प्रतिऋचेस होम करावा.

* हा संस्कार ६ वे किंवा ८ वे महिन्यांत ही होतो.

सू०—अथाऽस्यै युग्मेन शलाटुग्लप्सेन त्र्येण्या च शलल्या त्रिभिश्च कुशपिंजूलैरूर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति भूर्भुवःस्वरोमिति त्रिः ॥ ४ ॥ चतुर्वा ॥ ५ ॥

अ०—उंबराचे समसंख्याक असे कच्च्या फळांचे घोंस, कोंवळे तीन दर्भ व तीनरंगांची सळई अशीं एकत्र करून त्यांनीं, बायका भांग करितात त्याप्रमाणें ललाट व केश यांचे संधीपासून मूर्धभागापर्यंत तीनदां अथवा चारदां भांग करावा, आणि भांग करतेवेळेस **भूर्भुवःस्वरोम्** हा मंत्र ह्मणत जावा.

सू०—वीणागाथिनौ संशास्ति सोमं राजानं संगायेतामिति ॥ ६ ॥ सोमो नो राजाऽवतु मानुषीः प्रजा निविष्टचक्राऽसाविति यां नदीमुपवसिता भवन्ति ॥ ७ ॥

अ०—वीणा वाजविणारे व गाथा ह्मणणारे यांस 'सोमं राजानं संगायेताम्' असा प्रैष द्यावा, नंतर त्या गाणारांनीं, **'सोमो नो राजाऽवतु मानुषीः प्रजा निविष्टचक्रा ऽसौ'** ही गाथा ह्मणावी. आणि **असौ** या पदाचे ठिकाणीं ज्या नदीच्या कांठीं तीं वधूवरें राहतात त्या नदीचें नांव संबुध्यंत ह्मणावें.

सू०—ब्राह्मण्यश्च वृद्धा जीवपत्यो जीवप्रजा यद्यदुपदिशेयुस्तत्तत्कुर्युः ॥ ८ ॥

अ०—वृद्ध आणि सौभाग्यवती व ज्यांचीं मुलें जीवंत आहेत अशा ब्राह्मणांच्या बायका जें जें सांगतील तें तें करावें.

सू०—वृषभो दक्षिणा ॥ ९ ॥

अ०—दक्षिणा देणें ती बैल द्यावा.

* ही दक्षिणा ब्रह्याला द्यावी. ब्रह्मा नसल्यास जवळ असलेल्या अन्य ब्राह्मणास द्यावी.

खण्ड १६.

सूत्र—कुमारं जातं पुराऽन्यैरालम्भात्सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत् प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं

सवित्रा प्रसूतं मघोनाम् ॥ आयुष्मान् गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन्निति ॥ १ ॥

अ०—बायको बाळंत होऊन मुलगा झाला असतां त्या मुलाला दुसऱ्या कोणीं स्पर्श केला नाहीं तत्पूर्वीं तूप व मध यांत सोनें उगाळून तें, **'प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनां । आयुष्मान् गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन् ॥'** हा मंत्र ह्मणून मुलाला पाजावें.

सू०—कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति । 'मेधां ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती । मेधां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ' इति ॥ २ ॥

अ०—मुलाच्या दोन्ही कानांवर सोनें ठेवून व बालकाच्या मुखाजवळ आपलें मुख करून **मेधां ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती । मेधांते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥'** या बुद्धि देणाऱ्या मंत्राचा जप करावा.

* दोन वेळ मंत्र ह्मणावा असेंही कोणी ह्मणतात.

सू०—अंसावभिमृशति अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव ॥ वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति । इंद्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेह्यसे प्रयंधि मघवन्नृजीषिन्निति च ॥३

अ०—मुलाच्या दोन्ही अंसांना ह्मणजे खांद्यांना, **अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव । वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतं ॥ इंद्र श्रेष्ठानि०** (२।६।२७) **असे प्रयंधि मघवन्नृजीषिन्** (३।२।२०) ही ऋचा ह्मणून एकदम हात लावावे.

सू०—नाम चास्मै दद्युः ॥ ४ ॥

अ०—त्या मुलाचें नांव ठेवावें

* आचार्यांनीं कालान्तर सांगितलें नाहीं ह्मणून नामकर्म जातकर्मानंतरच करावें. शास्त्रान्तरोक्त काल घ्यावा असेंही कोणी ह्मणतात.

सू०—घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्ठानान्तं द्व्यक्षरम् ॥५॥ चतुरक्षरं वा ॥ ६ ॥

अ०—घोष ह य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द यांपैकीं वर्ण प्रथम, य र ल व यांपैकीं वर्णमध्यें आणि शेवटीं विसर्ग असें दोन अक्षरांचें अथवा चार अक्षरांचें नांव ठेवावें.

सू०—द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥७॥

अ०—मुलाची कीर्त्ति व्हावी अशी इच्छा असेल तर दोन अक्षरांचें नांव ठेवावें व ब्रह्मवर्चस[1] असावें अशी इच्छा असेल तर चार अक्षरांचें नांव ठेवावें. जसें हरिभद्रदेव भवनाथ मयूरेश इत्यादि.

सू०—युग्मानि त्वेव पुंसाम् ॥ ८ ॥ अयुजानि स्त्रीणां॥९॥

अ०—पुरुषाचें नांव समाक्षरांनींच ठेवावें आणि कन्येचें नांव विषमाक्षरांनीं ठेवावें. जसें सुभद्रा सावित्री इत्यादि.

सू०—अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनात् ॥ १० ॥

अ०—जें नांव घेऊन उपनयनानंतर मुलानें नमस्कार करावयाचा असें मुलाचे आईबापांनीं दुसरें नांव ठेवावें व तें नांव मुलाची मुंज होईपर्यंत आईबापांनांच ठाऊक असावें.

* मुंजीनंतर मुलाला या नांवानें नमस्कार कर असें सांगावें.

सू०—प्रवासादेत्य पुत्रस्य शिरः परिगृह्य जपति अंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति मूर्धनि त्रिरवघ्राय ॥ ११ ॥

अ०—बाप प्रवास करून आला असतां त्याणें पुत्राचें मस्तक

---

१ अध्ययन व आचार यांची समृद्धि.

धरून त्याचा तीनवेळ वास घ्यावा व **'अंगादंगात्सं० शतं'** हा मंत्र जपावा.

सू०—आवृतैव कुमार्यै ॥ १२ ॥

अ०—वरील अवघ्राण कन्येचें करणें तें अमंत्रक करावें.

* कन्येचें जातकर्मही अमंत्रकच करावें असाही कोणी अर्थ करितात.

खण्ड १६.

सूत्र—षष्ठे मास्यन्नप्राशनं ॥ १ ॥

अ०—सहावे महिन्यांत अन्नप्राशन नांवाचा संस्कार करावा.

सू०—आजमन्नाद्यकामः ॥ २ ॥ तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ३ ॥ घृतौदनं तेजस्कामः ॥ ४ ॥

अ०—अन्न वगैरे पदार्थांची संस्कार्याला समृद्धि असावी अशी इच्छा असेल तर शेळीचें मांस, ब्रह्मतेजाची इच्छा असेल तर तित्तिरिपक्ष्याचें मांस व तेजाची इच्छा असेल तर शिजत असतां ज्यांत तूप घातलें आहे असा भात हें मुलाला चटनीप्रमाणें तोंडिलावणें द्यावें.

सू०—दधिमधुघृतमिश्रमन्नं प्राशयेत् 'अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः । प्रप्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद' इति ॥ ५ ॥

अ०—अन्नामध्यें दहीं, मध व तूप हीं मिश्र करून खावयाला घालावें; कोणतेही प्रकरें खावयाला घालते वेळेस **'अन्नपतेन्न० ष्पदे'** हा मंत्र ह्मणावा.

सू०—आवृतैव कुमार्यै ॥ ६ ॥

अ०—कन्येला जो वरील संस्कार करणें तो अमंत्रक करावा.

खण्ड १७.

सूत्र—तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा ॥ १ ॥

अ०—तिसरे वर्षीं अथवा ज्या वेळेस करण्याचा कुलाचार असेल त्या वेळेस चौलसंस्कार करावा.

* कित्येक उपनयनासह करितात.

सू०—उत्तरतोऽग्नेर्व्रीहियवमाषतिलानां पृथक् पूर्णशरावाणि निदधाति ॥ २ ॥

अ०—प्रणीताप्रणयनानंतर अग्नीचे उत्तरेकडे साळी, जव, उडीद व तीळ यांनीं वेगळालीं परळें भरून ठेवावीं.

सू०—पश्चात्कारयिष्यमाणो मातुरुपस्थ आनडुहं गोमयं नवे शरावे शमीपर्णानि चोपनिहितानि भवन्ति ॥ ३ ॥

अ०—ज्याचें चौल व्हावयाचें त्या मुलानें अग्नीचे पश्चिमेस आईचे मांडीवर बसावें; तसेंच, एका नव्या परळांत बैलाचें शेण ठेवावें व दुसऱ्या नव्या परळांत शमीचीं पानें ठेवावीं.

सू०—मातुः पिता दक्षिणत एकविंशतिकुशपिंजूलान्यादाय ॥ ४ ॥

अ०—मुलाच्या आईचे दक्षिणेकडे मुलाचे बापानें एकवीस कोंवळे दर्भ घेऊन बसावें.

सू०—ब्रह्मा वैतानि धारयेत् ॥ ५ ॥

अ०—अथवा ब्रह्मा असेल तर त्याणें एकवीस कोंवळे दर्भ घेऊन बसावें.

सू०—पश्चात्कारयिष्यमाणस्यावस्थाय शीतोष्णा अपः समानीयोष्णेन वा य उदकेनेहीति ॥ ६ ॥

---

१. या पक्षीं पुढचें कर्म अन्यानें करावें.

अ०—(आघारान्तं कर्म झाल्यावर पूर्वी सांगितलेल्या (१।४।३) आहुती देऊन) मुलाचे पश्चिमेस बापानें उभें राहून एका हातांत ऊन पाणी आणि एका हातांत गार पाणी घेऊन एका भांड्यांत 'उष्णेनवायउदकेनेहि' हा मंत्र ह्मणून दोन्ही प्रकारचें पाणी ओतावें.

सू०—तासां गृहीत्वा नवनीतं दधिद्रप्सान् वा प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति अदितिः केशान्वपत्वाप उन्दन्तु वर्चस इति॥७॥

अ०—तें पाणी थोडें घेऊन व लोणी अथवा दह्याचें सायटें घेऊन मुलाच्या डोक्याला **'अदितिः केशान्वपत्वाप उन्दन्तु वर्चसे'**० हा मंत्र ह्मणून प्रदक्षिण असें तीन वेळ चोळावें.

* चोळते वेळीं प्रत्येक खेपेस मन्त्रावृत्ति करावी.

सू०—दक्षिणे केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिंजूलान्यभ्यात्माग्राणि निदधाति ओषधे त्रायस्वैनमिति ॥ ८ ॥

अ०—नंतर उजव्या केशसमूहावर तीन तीन कोंवळे दर्भ आपल्याकडे अग्र करून, **'ओषधे त्रायस्वैनं'** हा मंत्र ह्मणून ठेवावे.

सू०—स्वधिते मैनं हिंसीरिति लौहेन क्षुरेण ॥ ९ ॥

अ०—आणि **'स्वधिते मैनं हिंसीः'** हा मंत्र ह्मणून तांब्याचा वस्तरा त्या दर्भांवर धरावा.

* व्यवहारांत लोखंडी वस्तरे आहेत परंतु ह्या संस्काराकरितां तांब्याचा वस्तरा केलेला असतो तो घ्यावयाचा.

सू०—प्रच्छिनत्ति येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासदिति ॥ १० ॥

---

१. चौलापासून विवाहान्त संस्कारांच्या होमांत चक्षुषी करूं नयेत.

अ०—आणि नंतर 'येनावपत्सविता० सत्' हा मंत्र ह्मणून ते दर्भ (केशांसह) तोडावे.

सू०—प्रच्छिद्य प्रच्छिद्य प्रागग्राञ्छमीपर्णैः सह मात्रे प्रयच्छति तानानडुहे गोमये निदधाति ॥ ११ ॥ येन धाता बृहस्पतेरग्नेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् । तेन त आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तय इति द्वितीयं । येन भूयश्च रात्र्यां ज्योक् च पश्याति सूर्यं ॥ तेन त आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तय इति तृतीयं ॥ १२ ॥ सर्वैर्मंत्रैश्चतुर्थं ॥ १३ ॥

अ०—ह्याप्रमाणें ते तोडलेले दर्भ आणि केश पूर्वेस अग्र करून शमीचे पानांसह मुलाचे आईस द्यावे व तिणें ते बैलाचे शेणावर टाकावे. असें प्रथम झाल्यानंतर दुसऱ्यानें याप्रमाणेंच करावें. परंतु **येनावपत्सविता'**० हा मंत्र न ह्मणतां **'येनधाताबृहस्पते० स्वस्तये'** हा मंत्र ह्मणावा. त्यानंतर असेंच तीसऱ्यानेंही करते वेळेस, **येनभूयश्चरा० स्तये'** हा मंत्र ह्मणावा व चवथ्यानें करते वेळेस, **येनावप०' 'येनधाता०'** व **'येनभूयश्च०'** हे तीनही मंत्र ह्मणावे.

सू०—एवमुत्तरतस्त्रिः ॥ १४ ॥

अ०—याप्रमाणें, उजव्या केशसमूहावर संस्कार केला तसाच डावेकडील केशसमूहावरही तीन वेळ संस्कार करावा.

सू०—क्षुरतेजो निमृजेत् यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा वप्ता वपसि केशान् ॥ शुंधि शिरो मास्यायुः प्रमोषीरिति ॥ १५ ॥

अ०—नंतर वस्तऱ्याची धार, **'यत्क्षुरेणमर्च० षीः'** हा मंत्र ह्मणून शुद्ध करावी.

* धाराशोधन क्षुराचे अग्रापासून मूलापर्यंत करावें.

सू०—नापितं शिष्याच्छीतोष्णाभिरद्भिरबर्थं कुर्वाणोऽक्षुण्वन् कुशली कुर्विति ॥ १६ ॥

अ०—व न्हाव्याला सांगावें कीं, याच्या डोक्याला ऊन व गार असें एकत्र केलेलें पाणी लावून, न कापतां हजामत कर.

सू०—यथाकुलधर्मं केशवेशान् कारयेत् ॥ १७ ॥

अ०—नंतर कुलाचाराप्रमाणें शेंड्या ठेवाव्या.

सू०—आवृतैव कुमार्यै ॥ १८ ॥

अ०—कन्येचें चौल अमंत्रक करावें.

खण्ड १८.

सूत्र—एतेन गोदानं ॥ १ ॥ षोडशेवर्षे ॥ २ ॥

अ०—चौलाप्रमाणेंच सोळाव्या वर्षीं मुलाचा गोदानसंस्कार करावा.

सू०—केशशब्दे तु श्मश्रुशब्दान् कारयेत् ॥ ३ ॥

अ०—हा संस्कार करतांनां 'केश' शब्दाचे ठिकाणीं 'श्मश्रु' शब्द ह्मणत जावा.

सू०—श्मश्रूणीहोन्दति ॥ ४ ॥

अ०—वरील खंडांत सातव्या मिऱ्यांत सांगितलेला संस्कार मुखावरचे केशांला ह्मणजे मिशांनांच करावा.

सू०—शुन्धि शिरो मुखं मास्यायुः प्रमोषीरिति ॥ ५ ॥

अ०—**'शुंधि शिरोमुखं मास्यायुः प्रमोषीः'** असा **'यत्क्षुरेण'** या मंत्रांत ऊह करून वस्तऱ्याची धार शुद्ध करावी.

सू०—केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि कुर्विंति सम्प्रेष्यति ॥ ६ ॥

अ०—डोक्यावरचे केश, मुखावरचे केश, लव, व नखें उदक्संस्थ काढ अशी न्हाव्याला आज्ञा करावी.

सू०—आप्लुत्य वाग्यतः स्थित्वाऽहःशेषमाचार्यसकाशे वाचं विसृजेत वरं ददामीति ॥ ७ ॥

अ०—नंतर स्नान करून न बोलतां गुरूजवळ सूर्यास्तपावेतों उभें रहावें आणि संध्याकाळीं दक्षिणा देतों असें गुरूला सांगून मौन सोडावें.

सू०—गोमिथुनं दक्षिणा ॥ ८ ॥

अ०—ही दक्षिणा गाय आणि बैल अशी द्यावी.

सूत्र—संवत्सरमादिशेत् ॥ ९ ॥

अ०—असें गोदान करून नंतर एक वर्षपर्यंत केशधारणादिक ब्रह्मचर्यव्रत करण्यास गुरूनें सांगावें.

खण्ड १९.

सूत्र—अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ १ ॥ गर्भाऽष्टमे वा ॥ २ ॥ एकादशे क्षत्रियं ॥ ३ ॥ द्वादशे वैश्यं ॥ ४ ॥

अ०—जन्म झाल्यापासून अथवा गर्भधारणेपासून आठव्या वर्षीं ब्राह्मणाची मुंज करावी. अकराव्या वर्षी क्षत्रियाची व बाराव्या वर्षीं वैश्याची मुंज करावी.

सू०—आ षोडशात् ब्राह्मणस्यानतीतः कालः ॥ ५ ॥ आ द्वाविंशात् क्षत्रियस्य, आ चतुर्विंशात् वैश्यस्य, अतऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥ ६ ॥

अ०—सोळा वर्षेपर्यंत ब्राह्मणाची, बेविस वर्षेपर्यंत क्षत्रियाची व चोविस वर्षेपर्यंत वैश्याची मुंज करण्याचा काल आहे. हा काल गेल्यानंतर मात्र पतितसावित्रिक (वेद ह्मणण्याचे अनधिकारी) होतात.

* पतितसावित्रिकानें 'उद्दालक' व्रत करून मुंज करावी.

सू०—नैनानुपनयेन्नाध्यापयेन्न याजयेनैभिर्व्यवहरेयुः॥७॥

अ०—पतितसावित्रिकाची मुंज करूं नये, त्यांनां पढवूं नये, त्यांचे पौरोहित्य करूं नये व त्यांच्यांशीं कोणतेही संसर्ग ठेवूं नयेत.

सू०—अलंकृतं कुमारं कुशलीकृतशिरसमहतेन वाससा संवीतमैणेयेन वाऽजिनेन ब्राह्मणं रौरवेण क्षत्रियमाजेन वैश्यं ॥ ८ ॥

अ०—अलंकार घातलेला, हजामत केलेला, नवें वस्त्र पांघरलेला अथवा हरणाचें कांतडें पांघरलेला असा ब्राह्मणाचा मुलगा, रुरू (रोही) याचें कांतडें पांघरलेला क्षत्रियाचा मुलगा, व बोकडाचें कातडें पांघरलेला वैश्याचा मुलगा अशा मुलाची मुंज लावावी.

सू०—यदि वासांसि वसीरन् रक्तानि वसीरन् काषायं ब्राह्मणो मांजिष्ठं क्षत्रियो हारिद्रं वैश्यः ॥ ९ ॥

अ०—या मुलांनीं वस्त्रें नेसावीं. जर रंगविलेलीं नेसणें असेल तर काषायवस्त्र ह्मणजे गेरू वगैरेंनीं रंगविलेलें तांबडें वस्त्र ब्राह्मणाचे मुलानें नेसावें, मांजिष्ठ ह्मणजे खारवें काळसर असें वस्त्र क्षत्रियाचे मुलानें नेसावें आणि पिंवळें वस्त्र वैश्याचे मुलानें नेसावें.

सू०—तेषां मेखलाः ॥ १० ॥ मौंजी ब्राह्मणस्य, धनुर्ज्या क्षत्रियस्य, आवी वैश्यस्य ॥ ११ ॥

अ०—ब्राह्मणाचे मुलास मोळाची बनविलेलि, क्षत्रियाचे मुलास धनुष्याची दोरी व वेश्याचे मुलास लोंकरीची मेखला करावी.

सू०—तेषां दण्डाः ॥ १२ ॥ पालाशो ब्राह्मणस्य, औदुम्बरः क्षत्रियस्य, बैल्वो वैश्यस्य केशसंमितो ब्राह्मणस्य, ललाटसंमितः क्षत्रियस्य प्राणसंमितो वैश्यस्य ॥ १३ ॥

अ०—ब्राह्मणाचे मुलास डोक्याइतका उंच पळसाचा दंड असावा, क्षत्रियाचे मुलास ललाटाइतका उंच उंबराचा दंड व वैश्याचे मुलास बेलाचा नासिके इतका उंच दंड असावा.

खण्ड २०.

सूत्र—सर्वे वा सर्वेषां ॥ १ ॥

अ०—अथवा वर सांगितलेले दंडांपैकीं पाहिजे तो दंड पाहिजे त्यानें घ्यावा.

सू०—समन्वारब्धे हुत्वोत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते ॥ २ ॥ पुरस्तात् प्रत्यङ्मुख इतरः ॥ ३ ॥

अ०—मुलांनीं आचार्याला लागून बसावें व आचार्यानें गृ० १ खंड ४ यांत सांगितलेल्या आहुती द्याव्या. नंतर अग्नीचे उत्तर बाजूस पूर्वेकडे तोंड करून आचार्यानें बसावें व मुलानें आचार्यांच्या समोर आचार्यांकडे तोंड करून बसावें.

सू०—अपामंजली पूरयित्वा. तत्सवितुर्वृणीमह इति पूर्णेनास्य पूर्णमवक्षारयत्यासिच्य, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यसाविति तस्य पाणिना पाणिं सांगुष्ठं गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

अ०—आचार्यानें दोघांच्या ओंजळी पाण्यानें भरल्यावर आपल्या ओंजळींतलें पाणी मुलाचे ओंजळींत, **'तत्सवितुर्वृणीमहे'** (अष्ट. ४ अ. ४।२५) ही ऋचा ह्मणून ओतावें आणि नंतर त्याजकडूनही तें पाणी टाकवून **'देवस्यत्वा०'** हा मंत्र ह्मणून अंगुष्ठासुद्धां मुलाचा हात आपल्या हातांनीं धरावा. व मंत्र ह्मणते वेळेस **'असौ'** या पदाचे ठिकाणीं मुलाचें नांव संबुध्यंत ह्मणावें.

* मुलाचे ओंजळींत आर्चायानें व आचार्याचे ओंजळींत दुसऱ्या मनुष्यानें पाणी घालावें.

सू०—सविता ते हस्तमग्रभीदसाविति द्वितीयमग्निराचार्यस्तवासाविति तृतीयं ॥ ५ ॥

अ०—'सविता०' हा मंत्र ह्मणून गुरूनें पुन्हां मुलाचा हात धरावा. आणि नंतर पुनः 'अग्निराचार्यस्तवासौ०' हा मंत्र ह्मणून गुरूनें तिसऱ्यानें मुलाचा हात धरावा. येथें ही असौ या पदाचे ठिकाणीं मुलाचें संबुद्ध्यंत नांव घ्यावें.

* हात धरते वेळेस ओंजळींत पाणी घेऊन तें टाकणें हें कर्म करीत जावें.

सू०—आदित्यमीक्षयेत्. देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय स मामृतेत्याचार्यः ॥ ६ ॥

अ०—'देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय समामृत' हा मंत्र ह्मणून आचार्यानें मुलाला सूर्य दाखवावा.

सू०—कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्त्वाकमुपनयते काय त्वा परिददामीति ॥ ७ ॥

अ०—तसाच 'कस्य ब्रह्मचा० ददामि' हा मंत्र आचार्यानें ह्मणावा.

* यावेळीं प्रजापति देवतेला या ब्रह्मचारी मुलाचें दान करावें; या दानाला परिदान असें ह्मणतात.

सू०—युवा सुवासाः परिवीत आगादित्यर्धर्चेनैनं प्रदक्षिणमावर्तयेत् ॥ ८ ॥

अ०—'युवा सुवासाः प०' (अष्ट० ३ अध्या. १।३) ही अर्धी ऋचा ह्मणून मुलाला प्रदक्षिण (उजव्या बाजूनें तोंड फिरविणें) फिरविल्यावर पूर्वाभिमुख उभें करावें.

सू०—तस्याध्यंसौ पाणी कृत्वा हृदयदेशमालभेतोत्तरेण ९

अ०—मुलाचे दोन्ही खांद्यांवर हात ठेवून नंतर मुलाचे

हृदयाला, 'तंधीरासः क॒० यंतः' (अष्ट० ३ अ. १।३) ही अर्धी ऋचा ह्मणून स्पर्श करावा.

सू०—अग्निं परिसमूह्य ब्रह्मचारी तूर्ष्णीं समिधमादध्यात् तूर्ष्णीं वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो ब्रह्मचारी भवतीति विज्ञायते ॥ १० ॥

अ०—ब्रह्मचाऱ्यानें अग्नीला परिसमूहनकरून तूर्ष्णीं (अमंत्रक) समिध द्यावी. कारण, प्रजापतिदेवतोद्देशानें जें कर्म करणें तें अमंत्रक करावें. ब्रह्मचारी हा प्रजापति देवतेला दिलेला आहे असें वेदांत सांगितलें आहे.

* टीप—वृत्तिकार असें ह्मणतात कीं, येथें जें अग्नीचें परिसमूहन करावें ह्मणून सांगितलें आहे तें नित्य होमाचे वेळेस करावें, ह्याप्रसंगीं नुस्ती समिधच द्यावी.

खण्ड २१.

सूत्र—मंत्रेण हैकेऽग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे, तया त्वमग्ने वर्धस्व समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहेति ॥ १ ॥

अ०—कोणी ऋषी ह्मणतात की, **'अग्नयेसमिधमाहार्षं० वयंस्वाहा'** हा मंत्र ह्मणून समिध द्यावी. हें मत **आश्वलायनऋषीं**नांही मान्य आहे.

सू०—स समिधमाधायाग्निमुपस्पृश्य मुखं निमार्ष्टि त्रिस्तेजसा मा समनज्मीति ॥ २ ॥

अ०—वर सांगितल्याप्रमाणें समिध द्यावी व अग्नीवर हात तापवून तो **'तेजसामासमनज्मि'** हा मंत्र ह्मणून तीन वेळ तोंडावरून फिरवावा.

* सायंकाळीं व प्रातःकाळीं समिध दिल्यानंतर हें कर्म करीत जावें.

सू०—तेजसा ह्येवात्मानं समनक्तीति विज्ञायते ॥ ३ ॥

अ०—वरील कर्म केलें असतां अग्नीचें तेजच आपल्या शरीराला लावल्यासारखें होतें असें वेदांत सांगितलें आहे.

सू०—मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु ॥ मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु ॥ मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु ॥ यत्ते अग्ने तेजस्तेनाऽहं तेजस्वी भूयासं ॥ यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाऽहं वर्चस्वी भूयासं ॥ यत्ते अग्ने हरस्तेनाऽहं हरस्वी भूयासं ॥ इत्युपस्थाय जान्वाच्योपसंगृह्य ब्रूयात् ॥ अधीहि भोः सावित्रीं भो अनुब्रूहीति ॥ ४ ॥

अ०—**'मयि मेधां मयि प्रजां० हरस्वी भूयासं'** हे मंत्र ह्मणून उपस्थान (हात जोडून उभें राहून अग्नीची प्रार्थना) करावें. नंतर उजवा गुडघा भुईवर ठेवून उपसंग्रहण (गुरूला नमस्कार) करावें. व गुरूला, 'आपण सावित्रीमंत्र ह्मणून मला सांगावा' या अर्थाचें वाक्य, **'अधीहि० ब्रूहि'** असें ह्मणावें.

सू०—तस्य वाससा पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वां ॥ ५ ॥

अ०—मुलाचे हात त्याणें धारण केलेल्या वस्त्रानें गुंडाळून ते गुरूनें आपले दोन्हीं हातांनीं धरावे, नंतर आपण एकेक पाद सावित्री मंत्र ह्मणून तो शिष्याकडून ह्मणवावा याप्रमाणें एकेक अर्ध ऋचा आपण ह्मणून ती शिष्याकडून ह्मणवावी आणि नंतर सर्व मंत्र एकदम ह्मणून शिष्याकडूनही तो एकदम ह्मणवावा.

सू०—यथाशक्ति वाचयीत ॥ ६ ॥

अ०—अथवा शिष्याच्यानें जितकीं अक्षरें ह्मणवतील तितकींच त्याजकडून ह्मणवावीं.

सू०—हृदयदेशेऽस्योर्ध्वांगुलिं पाणिमुपदधाति. ममव्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु ॥ मम वाचमेकव्रतो जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमिति ॥ ७ ॥

अ०—नंतर शिष्याच्या हृदयावर ऊर्ध्व अंगुली करून हात ठेवावा व '**ममव्रते० मह्यं**' हा मंत्र ह्मणावा.

खण्ड २२.

सूत्र—मेखलामाबध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् ॥१॥

अ०—(नंतर) मेखला बांधावी, दंड द्यावा आणि ब्रह्मचर्य करण्यास सांगावें.

सू०—ब्रह्मचार्यस्यपोऽशान कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीराचार्याधीनो वेदमधीष्वेति ॥ २ ॥ द्वादश वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं ॥ ३ ॥ ग्रहणांतं वा ॥ ४ ॥ सायंप्रातर्भिक्षेत ॥ ५ ॥ सायंप्रातः समिधमादध्यात् ॥ ६ ॥ अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेत, अप्रत्याख्यायिनीं वा ॥ ७ ॥

अ०—तसेंच, तूं ब्रह्मचारी आहेस, शास्त्रानें सांगितलेलें आचमन करीत जा, शास्त्रानें सांगितलेलें कर्म करीत जा, दिवसा निजूं नकोस, गुरूचे ताब्यांत वाग, वेदाध्ययन कर, बारा वर्षेंपर्यंत अथवा वेदाध्ययन संपे तों ब्रह्मचर्य पाळ, सायंकाळीं व प्रातःकाळीं भिक्षा मागत जा, आणि सायंकाळीं व प्रातःकाळीं अग्नीवर समिधा देत जा. परतून न लावणारापाशीं अथवा लावणारिणीपाशीं प्रथम भिक्षा (मुंज झाल्याबरोबर जी भिक्षा ती) मागावी.

* जन्म झाल्यापासून सोळावे वर्षीं किंवा मुंज झाल्यापासून सोळावे वर्षीं गोदान संस्कार करावा असें वृत्तिग्रंथांत लिहिलें आहे.

सू०—भवान् भिक्षां ददात्विति, अनुप्रवचनीयमिति वा ॥ ८ ॥

अ०—**'भवान् भिक्षां ददातु'** हा मंत्र ह्मणावा अथवा या मंत्रांत भिक्षापदाचे ठिकाणीं **'अनुप्रवचनीयं'** असें पद ह्मणावें.

* भिक्षा घालणारी स्त्री असेल तर **'भवान्'** या पदाचे ठिकाणीं **'भवति'** असें पद ह्मणावें.

सू०—तदाचार्याय वेदयीत तिष्ठेदहःशेषं ॥ ९ ॥

अ०—भिक्षा मागून आणल्यावर ती गुरूला निवेदन करावी व सूर्यास्तापर्यंत उभें राहावें.

सू०—अस्तमिते ब्रह्मौदनमनुप्रवचनीयं श्रपयित्वाऽऽचार्याय वेदयीत ॥ १० ॥

अ०—सूर्यास्तानंतर, ब्राह्मणभोजन व अनुप्रवचनीय होम यांकरितां, पाकयज्ञविधानानें चरु शिजवून गुरूला **'शिजला'** ह्मणून सांगावें.

सू०—आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात् सदसस्पतिमद्भुतमिति ॥ ११ ॥

अ०—आचार्यानें शिष्य अन्वारब्ध झाला असतां (इध्महोम करून) **'सदसस्पतिमद्भुतं०'** (अष्ट० १ अ० १ वर्ग ३५) या ऋचेनें आहुती द्यावी.

सू०—सावित्र्या द्वितीयं ॥ १२ ॥

अ०—**'तत्सवितुर्वरेण्यं०'** या मंत्रानें दुसरी आहुती द्यावी.

सू०—यद्यत्किंचात ऊर्ध्वमनूक्तं स्यात् ॥ १३ ॥

अ०—याप्रमाणें पुढें महानाम्न्यादि अनुप्रवचनीय होमांमध्यें 'महानाम्न्यै स्वाहा' इत्यादि त्या त्या व्रतदेवतेच्या नाममंत्रानें दुसरी आहुति द्यावी.

सूत्र—ऋषिभ्यस्तृतीयं ॥ १४ ॥ सौविष्टकृतं चतुर्थं १५

अ०—'**ऋषिभ्यः स्वाहा**' ह्मणून तिसरी आहुति द्यावी आणि '**स्विष्टकृत्**' ही आहुती चवथी द्यावी.

* येथें चक्षुषी होम करूं नये.

सू०—ब्राह्मणान् भोजयित्वा वेदसमाप्तिं वाचयीत ॥१६॥

अ०—ब्राह्मणांस जेवायाला घालावें व त्यांजकडून '**वेद-समाप्तिरस्तु**' असें ह्मणवावें.

सू०—अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशी ब्रह्मचार्यधःशायी त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ॥ १७ ॥

अ०—यानंतर तीन दिवस अथवा बारा दिवस किंवा एक वर्ष पर्यंत ब्रह्मचाऱ्यानें क्षारपदार्थ (कोद्रवादि) व मीठ खाऊं नये.

सू०—चरितव्रताय मेधाजननं करोति ॥ १८ ॥

अ०—असें व्रत केल्यानंतर मेधाजनन नांवाचें कर्म करावें.

सू०—अनिन्दितायां दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्बं वा पलाशापचारे प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिषिंचंतं वाचयति ॥ सुश्रवः सुश्रवा असि यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु । यथा त्वं देवानां यज्ञस्य निधिपोऽस्येव-महं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति ॥ १९ ॥

अ०—दक्षिण आग्नेयी व नैर्ऋती या तीन दिशा सोडून कोण-तेही दिशेला एकमूळाचा (उत्पत्तीचे वेळेस ज्याला एकच फांदी येते असा) पळस अथवा पळस नसेल तर दर्भाचा गुच्छ याच्या भोंवतालून ब्रह्मचाऱ्याकडून '**सुश्रवः सुश्रवा०**' हा मंत्र ह्मणतांना उदकुंभानें तीन वेळ प्रदक्षिण पाणी फिरवावें.

सू०—एतेन वापनादिपरिदानान्तं व्रतादेशनं व्या-ख्यातं ॥ २० ॥

अ०—खंड १९ सूत्र ८ 'कुशलीकृत०' या पासून खंड २० सूत्र ७ पावेतों सांगितलेलें कर्म याचें नांव व्रतादेशन (व्रताची आज्ञा) असें समजावें.

सू०—इत्यनुपेतपूर्वस्य ॥ २१ ॥

अ०—हें कर्म प्रथम मुंजीचे वेळेस करावें.

सू०—अथोपेतपूर्वस्य ॥ २२ ॥

अ०—पूर्वी मुंज होऊन पुन्हां प्रायश्चित्तार्थ मुंज करणें याजविषयीं विशेष सांगतातः—

सू०—कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं च ॥ २३ ॥

अ०—हजामत व मेधाजनन करावें किंवा तें करूंही नये.

सू०—अनिरुक्तं परिदानं ॥ २४ ॥

अ०—'**कस्यब्रह्मचा०**' या मंत्रांनीं करण्याचें परिदान करूं नये.

सू०—कालश्च ॥ २५ ॥

अ०—व मुंजीच्या कालाचाही नियम बाळगणें नको.

सू०—तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीं ॥ २६ ॥

अ०—पूर्वीच्या सावित्री मंत्राचे ठिकाणीं '**तत्सवितुर्वृणीमहे**'० (४ । ४ । २५) ही ऋचा ह्मणावी.

खण्ड २३.

सूत्र—ऋत्विजो वृणीतेऽन्यूनानतिरिक्तांगान् ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १ ॥

अ०—लग्नांत सांगितल्याप्रमाणें कुलपरीक्षा करून अधिक अवयवांचे नाहींत व कमीअवयवांचे नाहींत असे ऋत्विज (यज्ञांतील अमुक काम करावें असा अधिकार दिलेले मनुष्य) नेमावे.

सू०—यून ऋत्विजो वृणीत इत्येके ॥ २ ॥

अ०—कोणी ऋषी ह्मणतात कीं, तरुण ऋत्विज वरावे (नेमावे).

सू०—ब्रह्माणमेव प्रथमं वृणीतेऽथ होतारमथाध्वर्युमथोद्गातारं ॥ ३ ॥

अ०—प्रथम **ब्रह्मा** हा वरून नंतर **होता**, त्यानंतर **अध्वर्यू** आणि त्यानंतर **उद्गाता** असे अनुक्रमें वरावे.

सू०—सर्वान् वा येऽहीनैकाहैर्याजयन्ति ॥ ४ ॥

अ०—अथवा शमित्या खेरीज सर्व ऋत्विक् (श्रौतसूत्र, अध्याय ४ खंड १ सू० १६ यांत सांगितलेले) वरावे.

सू०—सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति स कर्मणामुपद्रष्टा भवतीति तदुक्तमृग्भ्यां यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्त इति ॥ ५ ॥

अ०—सत्रावा ऋत्विक् सदस्य हा वरावा. हा सदस्य कर्माचा उपद्रष्टा ह्मणजे अवलोकन करणारा होतो असें **कौषीतकी** नांवाचे ऋषी ह्मणतात. हा अर्थ, **'यमृत्विजो०'** (अ० ६ अ० ४। २९) या दोन ऋचांनीं सांगितला आहे.

सू०—होतारमेव प्रथमं वृणीते ॥ ६ ॥

अ०—होत्यालाच प्रथम ऋत्विक् नेमावें.

* ज्या वेळेस सोळा ऋत्विज वरावयाचे त्या वेळेस प्रथम होत्यालाच वरावें व ज्या वेळेस चौघांनांच वरावयाचें त्या वेळेस ब्रह्म्यालाच प्रथम वरावें.

सू०—अग्निर्मे होता स मे होता होतारं त्वाऽमुं वृण इति होतारं ॥ ७ ॥

अ०—**'अग्निर्मे होता स० होतारं'** हा मंत्र ह्मणून होत्याची नेमणूक करावी आणि त्यावेळीं **'अमुं'** या पदाचे ठिकाणीं होत्याचें नांव द्वितीयांत घालावें.

सू०—चंद्रमा मे ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्माणं त्वाऽमुं वृण इति ब्रह्माणं ॥ ८ ॥

अ०—**'चंद्रमा मे ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्माणं त्वाऽमुं वृणे'** हा मंत्र ह्मणून ब्रह्म्याची नेमणूक करावी. येथेंही **'अमुं'** या पदाचे ठिकाणीं ब्रह्याचें नांव द्वितीयांत घालावें.

सू०—आदित्यो मे ऽध्वर्युरित्यध्वर्युं ॥ पर्जन्यो म उद्गातेत्युद्गातारं ॥ आपो मे होत्राशंसिन इति होत्रकान् ॥ रश्मयो मे चमसाध्वर्यव इति चमसाध्वर्यून् ॥ आकाशो मे सदस्य इति सदस्यं ॥ स वृतो जपेत् । महन्मेऽवोचो भर्गो मेऽवोचो भगो मेऽवोचो यशो मेऽवोचस्तोमं मेऽवोचः क्लृप्तिं मेऽवोचस्तृप्तिं मेऽवोचो भुक्तिं मेऽवोचः सर्वं मेऽवोच इति ॥ ९ ॥

अ०—**'आदित्यो मे०ध्वर्युः'** हा मंत्र ह्मणून **अध्वर्यूची** नेमणूक करावी, **'पर्जन्यो मे० द्गातारं'** या मंत्रानें **उद्गात्याची** नेमणूक करावी, **'आपो मे होत्राशंसिनः'** या मंत्रानें **होत्रक** ह्मणजे मुख्य चार ऋत्विजांखेरीज बारा ऋत्विज नेमावे, **'रश्मयो मे० ध्वर्यून्'** या मंत्रानें **चमसाध्वर्यू** (चमसपात्रानें होम करणारे) वरावे, आणि **'आकाशो मे० सदस्यः**, या मंत्रानें **सदस्य** वरावा. वरलेल्या ऋत्विजांनीं, **'महन्मेऽवोचो भर्गो मे० सर्वं मे वोचः'** हा मंत्र ह्मणावा.

* ज्याचें वरण (नेमणूक) होईल त्यांनीं लागलाच जप करावा.

सू०—जपित्वाऽग्निष्टे होता स ते होता होताऽहं ते मानुष इति होता प्रतिजानीते ॥ १० ॥

अ०—जप करून **'अग्निष्टेहोता० मानुषः'** हा मंत्र होत्यानें ह्मणून वरणस्वीकार (नेमणूक पतकरणें) करावा.

सू०—चंद्रमास्ते ब्रह्मा स ते ब्रह्मा ॥ ११ ॥

अ०—**'चंद्रमास्ते ब्रह्मा स ते ब्रह्मा'** हा मंत्र ह्मणून ब्रह्मत्वाचा स्वीकार करावा.

सू०—एवमितरे यथादेशं तन्मामवतु तन्माविशतु तेन भुक्षिषीयेति च याजयिष्यन् ॥ १२ ॥

अ०—इतरांनींही वरच्याप्रमाणेंच ऊहानें मंत्र ह्मणावे, आणि सोमयागांगभूत वरणांत **'सर्वमेऽवोचः'** याच्यापुढें **'तन्मामवतु०'** हा मंत्र ह्मणावा; अग्न्याधानांग वरणांत ह्मणूं नये.

सू०—न्यस्तमार्त्विज्यमकार्यं ॥ १३ ॥

अ०—विवादांनीं टाकलेलें आर्त्विज्य ऋत्विजांनीं करूं नये.

सू०—अहीनस्य नीचदक्षिणस्य ॥ १४ ॥ व्याधितस्यातुरस्य ॥ १५ ॥ यक्ष्मगृहीतस्य ॥ १६ ॥ अनुदेश्यभिशस्तस्य ॥ १७ ॥ क्षिप्रयोनेरितिचैतेषां ॥ १८ ॥

अ०—बहुत दिवस लागणाऱ्या यज्ञांत थोडी दक्षिणा देणाराचें, रोग्याचें, हांतरुणावर पडलेल्याचें, क्षयरोग्याचें, एका देशांत राहणारानें हा दोषी आहे असें सांगितलें असल्यास त्या दोषी मनुष्याचें, ज्याची आई जारिणी असेल त्याचें किंवा अशाच प्रकारच्या इतर मनुष्यांचें आर्त्विज्य करूं नये.

सू०—सोमप्रवाकं परिपृच्छेत् को यज्ञः क ऋत्विजः का दक्षिणेति ॥ १९ ॥

अ०—यज्ञाला जाण्यापूर्वीं, कोणता यज्ञ आहे, तेथें ऋत्विज कोण आहेत आणि तेथें दक्षिणा काय आहे, असें यज्ञाचें आमंत्रण सांगणाराला विचारावें.

सू०—कल्याणैः सह संप्रयोगः ॥ २० ॥

अ०—वर सांगितलेले सर्व प्रकार उत्तम व अनुकूल असतील तर आमंत्रण ध्यावें.

सू०—न मांसमश्नीयुर्न स्त्रियमुपेयुराक्रतोरपवर्गात् ॥२१॥

अ०—यज्ञाचें आमंत्रण घेतल्यापासून यज्ञ समाप्त होईपर्यंत मांस भक्षण करूं नये व स्त्रीगमन करूं नये.

सू०—एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्वेति दक्षिणाग्नावाज्याहुतिं हुत्वा यथार्थं प्रव्रजेत् ॥ २२ ॥

अ०—ऋत्विज अग्निहोत्री असेल तर त्याणें यज्ञाचे शेवटीं **'एतेनाग्ने'**० (अष्ट० १ अ० २ व० ३५) या ऋचेनें, आपल्या दक्षिणाग्नींत आज्याहुती दिल्यानंतर वरचे नियम पाळूं नयेत.

सू०—एवमनाहिताग्निर्गृह्य इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इत्येतयर्चा ॥ २३ ॥

अ०—याप्रमाणेंच ऋत्विज अग्निहोत्री नसेल तर गृह्याग्नींत आज्याहुती, **'इमामग्ने शरणिं'**० (अष्ट० १ अ० २ व० ३५) या ऋचेनें द्यावी.

* ज्याचें लग्न झालें नाहीं त्या ऋत्विजानेंही या ऋचेनेंच लौकिकाग्नींत आज्याहुती द्यावी.

खण्ड २४.

सूत्र—ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत् ॥ १ ॥

अ०—ऋत्विग्वरण करून त्यांना मधुपर्कपूजा द्यावी.

सू०—स्नातकायोपस्थिताय ॥ २ ॥ राज्ञे च ॥ ३ ॥ आचार्यश्वशुरपितृव्यमातुलानां च ॥ ४ ॥

अ०—घरीं आलेला स्नातक, राजा, आचार्य, सासरा, चुलता किंवा मामा यांनां मधुपर्कपूजा द्यावी.

सू०—दधनि मध्वानीय ॥ ५ ॥ सर्पिर्वा मध्वलाभे ॥६॥

अ०—दह्यांत मध घालावा, मध नसेल तर तूप घालावें.

सू०—विष्टरः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्को गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिरेकैकं वेदयंते ॥ ७ ॥

अ०—मधुपर्कांत आसन, पाद्य, अर्घ्य, आचमनीय, मधुपर्क आणि गाय हे उपचार आहेत. या उपचारांतील प्रत्येक उपचाराचें तीन तीन वेळ निवेदन करावें.

सू०—अहं वर्ष्म सजातानां विद्युतामिव सूर्यः ॥ इदं तमधितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीत्युदगग्रे विष्टर उपविशेत् आक्रम्य वा ॥ ८ ॥

अ०—**'अहं वर्ष्म सजातानां० सति'** हा मंत्र ह्मणून उत्तराग्र आसनावर बसावें किंवा आसन पायाखालीं घ्यावें.

सू०—पादौ प्रक्षालपयीत दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् ॥ ९ ॥ सव्यं शूद्राय ॥ १० ॥

अ०—यजमानानें दोन्ही पाय धुवावे; ब्राह्मण यजमान हा पाय धुणारा असेल तर उजवा पाय प्रथम पुढें करावा आणि शूद्र यजमान पाय धुणारा असेल तर प्रथम डावा पाय पुढें करावा.

सू०—प्रक्षालितपादोऽर्घ्यमंजलिना प्रतिगृह्य ॥ ११ ॥

अ०—पाय धुतल्यानंतर ओंजळींत अर्घ्य घ्यावा.

सू०—अथाऽऽचमनीयेनाचामति अमृतोपस्तरणमसीति ॥

अ०—नंतर आचमनीय उदकानें **'अमृतोपस्तरणमसि'** हा मंत्र ह्मणून आचमन (उदकप्राशन) करावें.

सू०—मधुपर्कमाह्रिमाणमीक्षते मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति ॥ १३ ॥

अ०—मधुपर्क आणला असतां त्याकडे **'मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे'** हा मंत्र ह्मणून पहावें.

सू०—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो

हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति तदंजलिनाप्रतिगृह्य मधुवाता ऋतायत इति तृचेनावेक्ष्यानामिकया चांगुष्ठेन च त्रिः प्रदक्षिणमालोड्य, वसवस्त्वा गायत्रेण छंदसा भक्षयंत्विति पुरस्तान्निमार्ष्टि ॥ १४ ॥

अ०—**'देवस्यत्वा० हस्ताभ्यां'** हा मंत्र ह्मणून ओंजळींत मधुपर्क घ्यावा व त्याजकडे **मधुवाताऋतायते०** (अष्ट० १ अ० ६ वर्ग १८) या तीन ऋचांनीं अवलोकन करून अनामिका व अंगुष्ठ यांनीं तीन वेळ प्रदक्षिण आलोडन करून **'वसवस्त्वा गायत्रेण छंदसा भक्षयंतु'** हा मंत्र ह्मणून पूर्वेस निमार्जन करावें. (शिंपडावें)

सू०—रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छंदसा भक्षयंत्विति दक्षिणतः ॥ आदित्यास्त्वा जागतेन छंदसा भक्षयंत्विति पश्चात् ॥ विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छंदसा भक्षयंत्वित्युत्तरतः ॥ भूतेभ्यस्त्वेतिमध्यात् त्रिरुद्गृह्य ॥ १५ ॥

अ०—**'रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छंदसा भक्षयंतु'** या मंत्रानें दक्षिणेस, **'आदित्यास्त्वा जागतेन छंदसा भक्षयंतु'** या मंत्रानें पश्चिमेस आणि **'विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छंदसा भक्षयंतु'** या मंत्रानें उत्तरेस, ह्याप्रमाणें निमार्जन करावें; आणि शेवटीं **'भूतेभ्यस्त्वा'** हा मंत्र ह्मणून मध्यांतून तीन वेळ घेऊन तीन वेळां ऊर्ध्व निमार्जन करावें.

* अथवा तो मधुपर्क **'भूतेभ्यस्त्वा०'** हा मंत्र ह्मणून तीन भाग करून तीन भांड्यांत ठेवावा, असाही अर्थ कोणी करतात.

सू०—विराजो दोहोऽसीति प्रथमं प्राश्नीयात् विराजो दोहमशीयेति द्वितीयं मयि दोहः पद्यायै विराज इति तृतीयं ॥ १६ ॥

अ०—'**विराजो दोहोऽसि**' हा मंत्र ह्मणून पहिला भाग प्यावा; '**विराजो दोहमशीय**' हा मंत्र ह्मणून दुसरा भाग प्यावा आणि '**मयि दोहः पद्यायै विराजः**' या मंत्रानें तिसरा भाग प्यावा.

सू०—न सर्वं ॥ १७ ॥

अ०—परंतु सर्व मधुपर्क पिऊं नये.

सू०—न तृप्तिं गच्छेत् ॥ १८ ॥

अ०—कारण तो पिण्यापासून तृप्ति होऊं नये.

सू०—ब्राह्मणायोदङ्ङुच्छिष्टं प्रयच्छेत् अलाभेप्सु ॥१९॥ सर्वं वा ॥ २० ॥

अ०—नंतर उत्तरेकडे तोंड करून उच्छिष्ट मधुपर्क ब्राह्मणाला द्यावा; ब्राह्मण न मिळेल तर उदकांत टाकावा अथवा सर्वेही आपणच प्यावा.

सू०—अथाचमनीयेनान्वाचामतिः अमृताऽपिधानमसीति ॥ २१ ॥

अ०—नंतर '**अमृतापिधानमसि**' हा मंत्र ह्मणून पूर्वी दिलेल्या आचमनीयांतून जलप्राशन करावें.

सू०—सत्यं यशः श्रीर्मयि श्रीः श्रयतामिति द्वितीयं ॥२२॥

अ०—त्यांतूनच पुन्हां '**सत्यं यशः श्रीर्मयि श्रीः श्रयतां**' हा मंत्र ह्मणून दुसऱ्यानें प्राशन करावें.

सू०—आचांतोदकाय गां वेदयंते ॥ २३ ॥

अ०—दुसऱ्या जलानें आचमन केलेल्या त्याला गाय निवेदन करावी.

सू०—हतो मे पाप्मा पाप्मा मे हत इति जपित्वोंऽकुरुतेति कारयिष्यन् ॥ २४ ॥

अ०—प्रतिग्रहकर्त्याचे मनांत गाय मारण्याची असेल तर **'हतो मे पाप्मा पाप्मा मे हतः'** हा मंत्र जपावा आणि **'ओंकुरुत'** ह्मणून मारण्यास आज्ञा द्यावी.

सू०—माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति जपित्वोमुत्सृजतेत्युत्स्रक्ष्यन् ॥ २५ ॥

अ०—अथवा गाईचा उत्सर्ग करण्याची इच्छा असेल तर **'माता रुद्राणां दुहिता० वधिष्ट'** (अष्ट० ६ अ. ७ वर्ग ८) या ऋचेचा जप करून, **'ओमुत्सृजत'** असें ह्मणून उत्सर्ग करण्यास सांगावें.

सू०—नामांसो मधुपर्को भवति भवति ॥ २६ ॥

अ०—मांसाखेरीज मधुपर्क होत नाहीं.

* उत्सर्ग करण्याचे पक्षीं दुसऱ्या मांसानें तरी भोजन घालावें.

अध्याय २.

खण्ड १.

सू०—श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणाकर्म ॥ १ ॥

अ०—श्रावण महिन्याच्या पूर्णिमेला **'श्रवणाकर्म'** नांवाचें कर्म करावें.

* याच दिवशीं **'सर्पबलि'** नांवाचें कर्म करावें.

सू०—अक्षतसक्तूनां नवं कलशं पूरयित्वा दर्वीं च बलिहरणीं नवे शिक्ये निदधाति ॥ २ ॥ अक्षतधानाः कृत्वा सर्पिषाऽर्धा अनक्ति ॥ ३ ॥

अ०—जवांच्या सातूनें नवा कलश (तांब्या वगैरे भांडें) भरून व बलि देण्याजोगी पळी अशीं दोन्हीं नव्या शिंक्यावर ठेवावीं आणि जवांच्या लाह्या करून त्यांपैकीं अर्ध्या लाह्यांना तूप लावावें.

* दुसऱ्या भांड्यांत अर्ध्या लाह्या ठेवून दुसऱ्या अर्ध्या लाह्यांना असंस्कृत तूप लावावें. शिंक्यावर ठेवणें वगैरे सर्व दिवसा करून ठेवावें.

सू०—अस्तमिते स्थालीपाकं श्रपयित्वैककपालं च पुरोळाशमग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा पाणिनैककपालमच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ ४ ॥ अवप्लुतः स्यादाविः पृष्ठो वा ॥ ५ ॥

अ०—सूर्यास्त झाला ह्मणजे स्थालीपाक व पुरोडाश यांचें औपासनाग्नीवर श्रपण करावें. एका कपालावर (खापरीवर) पुरोडाश (घोड्याचे खुराएवढा व कासवासारखा तांदुळाचे पिठाचा गोळा) भाजावा. व नंतर तुपांत सगळा किंवा पाठ उघडी राहील इतका बुडवून ठेवावा. नंतर चरूचा **'अग्ने॒ नय॑ सु॒पथा॑ रा॒ये अ॒स्मा०'** (अष्ट० २ अ० ५ वर्ग १०) या चार ऋचांनीं प्रतिऋचेस होम करून त्या पुरोडाशाची **'अच्युताय भौमाय स्वाहा'** हा मंत्र ह्मणून हातानें आहुती द्यावी.

* पुरोडाशद्रव्यालाही स्थालीपाकाप्रमाणेंच निर्वापप्रोक्षणसंस्कार करावा. सातू व लाह्या ह्या लौकिकाग्नीवर केलेल्या घ्याव्या. उपस्तरण व अभिघार डाव्या हातानें उजव्या हाताला करावा. त्या सगळ्या पुरोडाशाचा होम तो न तोडतां करावा. या योगानें अवदानधर्म ह्मणजे चार वेळां किंवा पांच वेळां घेण्याचा नियम या पुरोडाशाला लागू होत नाहीं.

सू०—मा नो अग्नेऽवसृजो अघायेत्येनमाशयेनाभिजुहोति ॥ ६ ॥

अ०—ज्या तुपांत पुरोडाश बुडवून ठेविला असेल त्या तुपाचा होम **'मानो॑ अ॒ग्ने०'** (अष्ट. २ अ. ५ वर्ग १०) या ऋचेनें त्या पुरोडाशावरच करावा.

* हा होम करणें तो स्रुव्यानें करावा.

सू०—शं नो भवंतु वाजिनो हवेष्वित्यक्ता धाना अंजलिना ॥ ७ ॥

अ०—**'शंनो भवंतु०'** (अष्ट. ५ अ ४ वर्ग ५) ही ऋचा ह्मणून तूप लावलेल्या लाह्यांचा ओंजळीनें होम करावा.

* उपस्तरण व प्रत्यभिधार हे इतर मनुष्यानें करावे व लाह्यांनीं ओंजळ भरणें तीही दुसऱ्याकडूनच भरवावी.

सू०—अमात्येभ्य इतरा दद्यात् ॥ ८ ॥

अ०—तूप न लावलेल्या लाह्या पुत्रादिकांना द्याव्या.

* नंतर धाना व चरु यांतून स्विष्टकृदाहुति देऊन होम समाप्त करावा.

सू०—कलशात्सक्तूनां दर्वीं पूरयित्वा प्रागुपनिष्क्रम्य शुचौ देशेऽपोऽवनिनीय सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति हुत्वा नमस्करोति ये सर्पाः पार्थिवा ये आंतरिक्ष्या ये दिव्या ये दिश्यास्तेभ्य इमं बलिमाहार्षं तेभ्य इमं बलिमुपाकरोमीति ॥ ९ ॥

अ०—त्या कलशांतून सातूंनीं पळी भरून घेऊन घराबाहेर जवळच पूर्वदिशेकडे जाऊन शुद्ध जागेवर पाणी शिंपडावें व **'सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहा'** हा मंत्र ह्मणून त्या जागेवर त्या सातूंचा बलि द्यावा. नंतर **'ये सर्पाः पार्थिवा० मुपाकरोमि'** हा मंत्र ह्मणून सर्पदेवतेला नमस्कार करावा.

सू०—प्रदक्षिणं परीत्य पश्चाद्बलेरुपविश्य; सर्पोऽसि सर्पतां सर्पाणामधिपतिरस्यन्नेन मनुष्यांस्त्रायसेऽपूपेन सर्पान् यज्ञेन देवांस्त्वयि मा संतं त्वयि संतः सर्पा माहिंसिषुर्ध्रुवांते परिददामीति ॥ १० ॥

अ०—नंतर त्या बलीला प्रदक्षिणा घालून त्याच्या पश्चिमेस बसावें आणि **'सर्पोऽसि सर्पतां० ददामि'** हा मंत्र ह्मणावा.

* हा मंत्र ह्मणणें तो हळू ह्मणावा.

सू०—ध्रुवामुं ते ध्रुवामुं त इत्यमात्याननुपूर्वं ॥ ११ ॥

अ०—**'ध्रुवामुं ते परिददामि'** हा मंत्र ह्मणत जावा आणि पुत्रादिकांचें ज्येष्ठक्रमानें सर्पदेवतेला दान करावें. दान करतेवेळेस या मंत्रांतील **'अमुं'** या पदाचे ठिकाणीं पुत्रादिकांचें द्वितीयांत नांव घेत जावें. जसें—**'ध्रुव देवदत्तं ते परिददामि'** पुत्रांनंतर लग्न न झालेल्या कन्या व पत्नी यांचेंही मंत्रानें दान करावें.

सू०—ध्रुव मां ते परिददामीत्यात्मानमंततः ॥ १२ ॥

अ०—**'ध्रुव मां ते परिददामि'** हा मंत्र ह्मणून शेवटीं आपलें दान करावें.

सू०—नैनमंतराव्यवेयुरा परिदानात् ॥ १३ ॥

अ०—बलीच्या व आपल्या मधून कोणीं परिदान (वरील मंत्रांनीं आपलें दान) होईपर्यंत जाऊं नये.

सू०—सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति सायंप्रातर्बलिं हरेदा प्रत्यवरोहणात् ॥ १४ ॥

अ०—प्रत्यवरोहणापर्यंत, (गृह्य० अ० २ खंड ३) यांत सांगितलेलें कर्म ज्या दिवशीं करावयाचें त्या दिवसापर्यंत) दररोज सायंकाळीं आणि प्रातःकाळीं सातूंचा बलि **'सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहा'** हा मंत्र ह्मणून देत जावा.

* गृह्य. अ. २ खंड १ यांत **'नमस्करोति'** येथून तें **'आत्मानमंततः'** येथपर्यंत सांगितलेलें कर्म दररोज करूं नये व दरवेळेस बलि देणें तो कलशांतून सातूंनीं पळी भरून घेऊन देत जावा.

सू०—प्रसंख्याय हैके तावतो बलींस्तदहरेवोपहरन्ति॥१५॥

अ०—कोणी ऋषी असें ह्मणतात कीं, श्रावणवद्य प्रतिपदे-पासून प्रत्यवरोहण दिवसापर्यंत किती सायंकाळ व प्रातःकाळ येतात ते मोजून तितके बली त्याच दिवशीं द्यावे.

खण्ड २.

सू०—आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्म ॥ १ ॥

अ०—आश्विनशुद्ध १५ ला **'आश्वयुजीकर्म'** या नांवाचें कर्म करावें.

सू०—निवेशनमलंकृत्य स्नाताः शुचिवाससः पशुपतये स्थालीपाकं निरुप्य जुहुयुः पशुपतये शिवाय शंकराय पृषातकाय स्वाहेति ॥ २ ॥

अ०—घर सुशोभित करावें; स्नान करून पांढरीं वस्त्रें नेसावीं, आणि यजमानानें पशुपतिदेवतेच्या उद्देशानें समंत्रक निर्वाप करून स्थालीपाक करावा; व **'पशुपतये शिवाय शंकराय पृषातकाय स्वाहा'** या मंत्रानें त्याचा होम करावा.

* होम करतेवेळेस पुत्रादिकांनीं अन्वारब्ध असावें व याखेरीज जेथें स्थालीपाक व होममंत्र सांगितले असून देवतेचें नांव सांगितलें नाहीं तेथें निर्वाप व प्रोक्षण हीं तूष्णीं करावीं.

सू०—पृषातकमंजलिना जुहुयात् ऊनं मे पूर्यतां पूर्णं मे मोपसदत् पृषातकाय स्वाहेति ॥ ३ ॥

अ०—पृषातक ह्मणजे तूप घातलेलें दूध याचा होम ओंजळीनें **'ऊनं मे पूर्यतां पूर्णं मे मोपसदत् पृषातकाय स्वाहा'** हा मंत्र ह्मणून करावा. (व होमशेष समाप्तकरावें.)

सू०—सजूरृतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरिंद्राग्निभ्यां स्वाहा; सजूरृतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा; स-

जूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्याहिताग्नेराग्रयणः स्थालीपाकः ॥ ४ ॥

अ०—आतां आग्रयणकर्म सांगतात. (१) **'सजूर्ऋतुभिः स० रिंद्राग्निभ्यां स्वाहा,'** (२) **'सर्जूऋ० विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा'** आणि (३) **'सजूर्ऋतु० द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा'** या तीन मंत्रांनीं अग्निहोत्र्यानें दर मंत्रास नव्या तांदुळांच्या स्थालीपाकाचा होम (त्रेताग्नीवर) करावा.

* अग्निहोत्र्यानें हा आग्रयणस्थालीपाकहोम आपत्कालीं (आग्रयणेष्टि करणें शक्य नसल्यास) मात्र करावा.

सू०—अनाहिताग्नेरपि शालाग्नौ ॥ ५ ॥

अ०—गृह्याग्निमान् पुरुषानेंही गृह्याग्नीवर आग्रयणस्थालीपाक करावा.

खण्ड ३.

सू०—मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणं चतुर्दश्यां ॥ १ ॥ पौर्णमास्यां वा ॥ २ ॥

अ०—मार्गशीर्षशुद्ध १४ शीला किंवा १५ मेला प्रत्यवरोहण कर्म करावें.

सू०—निवेशनं पुनर्नवीकृत्य लेपनस्तरणोपस्तरणैरस्तमिते पायसस्य जुहुयुरपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च ॥ सप्त च वारुणीरिमाः सर्वाश्च राजबान्धवीः स्वाहा ॥ न वै श्वेतश्चाभ्यागारेऽहिर्जघान किंचन ॥ श्वेताय वैदार्वाय नमः स्वाहेति ॥३॥

अ०—ह्याकरितां पुन्हां घर नव्यासारखें भिंती वगैरे लिंपून, छत देऊन, भुई नीट करून करावें. सूर्यास्त झाल्यानंतर **'अपश्वेतपदा जहि० नमःस्वाहा'** या दोन मंत्रानीं प्रतिमंत्रास दुधांत शिजविलेल्या भाताच्या आहुती द्याव्या.

* होम करतांना पुत्रादिकांनीं अन्वारब्ध असावें.

सू०—नात्र सौविष्टकृत् ॥ ४ ॥

अ०—या कर्मांत स्विष्टकृदाहुती देऊं नये.

सू०—अभयं नः प्राजापत्येभ्यो भूयादित्यग्निमीक्षमाणो जपति; शिवो नः सुमना भवेति हेमन्तं मनसा ध्यायात् ॥ ५ ॥

अ०—'**अभयं नः प्राजापत्येभ्यो भूयात्**' हा मंत्र ह्मणत अग्नीकडे पहावें व '**शिवो नः सुमना भव**' हा मंत्र ह्मणून अंतःकरणानें '**हेमंत**' या संबोधनान्त शब्दाचें ध्यान करावें.

सू०—पश्चादग्नेः स्वस्तरः स्वास्तीर्णस्तस्मिन्नुपविश्य; स्योना-पृथिवि भवेति जपित्वा संविशेत्सामात्यः प्राक्शिरा उदङ्-मुखः ॥ ६ ॥

अ०—अग्नीचे पश्चिमेस आपला बिछाना आपण अंथरून त्यावर बसावें व '**स्योना पृथिवि भवा०**' (१ । २ । ६) ही ऋचा जपून पुत्रादिकांसहित आपण पूर्वेस डोकें व उत्तरेस तोंड करून निजावें.

सू०—यथावकाशमितरे ॥ ७ ॥ ज्यायान् ज्यायान्वाऽ-नंतरः ॥ ८ ॥

अ०—पुत्रादिकांनीं अवकाशानुरूप निजावें अथवा जो जो ज्या ज्यापेक्षां वडील असेल त्यानें त्यानें कर्मकर्त्याचे जवळ निजावें.

सू०—मंत्रविदो मंत्रान् जपेयुः ॥ ९ ॥

अ०—मंत्रवेत्त्यांनीं ह्मणजे स्त्रीबालव्यतिरिक्त सर्वांनीं '**स्योना**'—या ऋचेपासून या खंडात सांगितलेले सर्व मंत्र जपावे.

सू०—संहाय; अतो देवा अवंतु न इति त्रिः ॥ १० ॥

अ०—निजून उठून, '**अतो देवा०**' (१ । २ । ७) ऋचा तीन वेळ ह्मणावी

* ही ऋचा ह्मणणें ती पूर्वेस तोंड करून ह्मणावी.

सू०—एतां दक्षिणामुखाः प्रत्यङ्मुखा उदङ्मुखाश्चतुर्थं ॥ ११ ॥

अ०—'अतो॑ दे॒वा अ॑वं०' (अष्ट० १ अ. २ वर्ग ७) या ऋचेचा पहिला पाद दक्षिणेस तोंड करून, दुसरा पाद पश्चिमेस तोंड करून आणि तिसरा पाद उत्तरेस तोंड करून ह्मणावा. नंतर प्रायश्चित्तादि होमशेष समाप्त करावें.

* कर्म समाप्त झाल्यावर दररोजच्या ठिकाणीं निजावें.

सू०—संहाय सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत ॥ १२ ॥

अ०—दुसरे दिवशीं सकाळीं सगळ्यांनीं एका ठिकाणीं जमून सौर्य नांवाचे मंत्र व **'स्वस्ति'** हा शब्द ज्या मंत्रांत आहे ते मंत्र ह्मणावे. नंतर अन्न शिजवून ब्राह्मणांला जेवावयाला घालावें व त्यांजकडून स्वस्तिवाचन करवावे. ('ॐ स्वस्ति' असें ह्मणवावें.)

* सौर्य व स्वस्त्ययन मंत्र—**उदु॒त्यं जा॒तवे॑दसं०'** ऋचा ९ (१।४।७) **'चि॒त्रंदे॒वाना॒'**० ऋचा ६, (१।८।७), **'नमो॑ मि॒त्रस्य॒व'**० ऋचा १२ (७।८।१२), **'सूर्यो॑ नो दि॒वस्पा॑तु०'** ऋचा ५ (८।८।१६), **आनो॑भ॒द्राः'**० ऋचा१० (१।६।१५), **'स्व॒स्तिनो॑ मिमीता'**० ऋचा ५ (१।६।१६), **प॒राव॒तोयेदि॒धिषंत॒'**० ऋचा १७, (८।२।३).

खण्ड ४.

सू०—हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः ॥ १ ॥ एकस्यां वा ॥ २ ॥

अ०—मार्गशीर्ष, पौष, माघ व फाल्गुन यांच्या चारही वद्य

पक्षांत दर अष्टमीस अष्टकाकर्म करावें, मलमासांतील अष्टमीस करूं नये. अथवा यांपैकीं एकाच अष्टमीला करावें.

सू०—पूर्वेद्युः पितृभ्यो दद्यात् ॥ ३ ॥

अ०—या कर्मप्रारंभाचे पूर्वदिवशीं (सप्तमीला) पितरांचे उद्देशानें पिंड व भोजन द्यावें.

* पितरशब्दानें पितृत्रयी घ्यावी व हे पिंड पिंडपितृयज्ञाप्रमाणें द्यावे व भोजन पार्वणतंत्रानें (श्राद्धविधीनें) द्यावें.

सू०—ओदनं कृसरं पायसं ॥ ४ ॥ चतुःशरावस्य वाऽपूपान् ॥ ५ ॥

अ०—भात, तीळ मिश्र केलेला भात व दुधांत शिजविलेला भात हे तीन भात, किंवा चार शरावांचे अपूप करावे.

* हे भात गृह्याग्नीवर शिजवावे आणि अपूप करणें असल्यास ते लौकिकाग्नीवर करावे.

सू०—उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्हुत्वा यावतीभिर्वा कामयीत ॥ ६ ॥

अ०—'उदीरतामवर०' (७ । ६ । १७) या आठ ऋचांनीं होम करावा; अथवा इच्छा असेल तर चौदा ऋचांनीं होम करावा.

* येथें श्राद्ध व पिंडपितृयज्ञ यांचा प्रयोग व्यतिषंगानें करावा. व ओदनादि तीन द्रव्यांतून अन्न घेऊन अग्नौकरणाचे स्थानीं वरील ८ किंवा १४ ऋचांनीं होम करावा.

सू०—अथ श्वोभूतेऽष्टकाः पशुना स्थालीपाकेन च ॥७॥

अ०—नंतर दुसरे दिवशीं अष्टमीला पशूनें अथवा स्थालीपाकानें अष्टकाकर्म करावें.

सू०—अप्यनडुहो यवसमाहरेत् ॥ ८ ॥ अग्निना वा कक्षमुपोषेत् ॥ ९ ॥ एषा मेऽष्टकेति ॥ १० ॥

अ०—वर सांगितल्याप्रमाणें अष्टकाकर्म न होईल तर बैलाला गवत घालावें, अथवा अग्नींत गवत जाळावें; हें करतांना 'ही माझी अष्टका' असें मनांत आणावें.

सू०—न त्वेवानष्टकः स्यात् ॥ ११ ॥

अ०—कोणत्या तरी पक्षानें अष्टका केल्यावांचून राहूं नये.

सू०—तां हैके वैश्वदेवीं ब्रुवत आग्नेयीमेके सौर्यामेके प्राजापत्यामेके रात्रिदेवतामेके नक्षत्रदेवतामेके ऋतुदेवतामेके पितृदेवतामेके पशुदेवतामेके ॥ १२ ॥

अ०—अष्टकेची देवता विश्वेदेव आहे असें कोणी ऋषी ह्मणतात व तें **आश्वलायना**लाही मान्य आहे; कोणी ऋषी अग्निही देवता, कोणी सूर्यदेवता, कोणी प्रजापतिदेवता, कोणी रात्रिदेवता, कोणी नक्षत्रदेवता, कोणी ऋतुदेवता, कोणी पितृदेवता व कोणी पशुदेवता असें ह्मणतात.

सू०—पशुकल्पेन पशुं संज्ञप्य प्रोक्षणोपाकरणवर्जं वपामुत्खिद्य जुहुयाद् वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान्वेत्थ निहिताः पराके मेदसः कुल्या उपैनान् स्रवन्तु सत्या एता आशिषः सन्तु सर्वाः स्वाहेति ॥ १३ ॥

अ०—गृह्यसू० अ. १ खंड ११ यांत सांगितलेल्या पशुविधीप्रमाणें—प्रोक्षण व उपाकरण वर्ज करून—पशूला मारून वपा काढून तिचा 'वह०' या मंत्रानें होम करावा.

सू०—अथावदानानां स्थालीपाकस्य च अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति द्वे ॥ ग्रीष्मो हेमन्त ऋतवः शिवा नो वर्षाः शिवा अभया शरन्नः, संवत्सरोऽधिपतिः प्राणदो नोऽहोरात्रे कृणुतां दीर्घमायुःस्वाहा ॥ शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं द्यौर्नो देव्यभयं नो अस्तु, शिवा दिशः प्रदिश उद्दिशो न आपो

विद्युतः परिपान्तु सर्वतः स्वाहा ॥ आपो मरीचीः प्रवहन्तु नो धियो धाता समुद्रोऽवहन्तु पापं, भूतं भविष्यदभयं विश्वमस्तु मे ब्रह्माधिगुप्तः स्वाराक्षराणि स्वाहा ॥ विश्वे आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतः सदन्तु, ऊर्जं प्रजाममृतं पिन्वमानः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु स्वाहा ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः ॥ १४ ॥

अ०—पश्वंगांचा व पश्वंगभूत स्थालीपाकाचा किंवा नुस्त्या स्थालीपाकाचा होम, '**अग्ने नय सुपथा०**' (अष्ट २ अ० ५ वर्ग १०) या दोन ऋचांनीं, (१) '**ग्रीष्मो हेमंत०**', (२) '**शांता पृथिवी०**' (३) '**आपो मरीचीः प्र०**' आणि (४) **विश्वआदित्या०**' या चार मंत्रांनीं व '**प्रजापतेन०**' (अष्ट० ८ अ० ७ व० ४) या ऋचेनें प्रतिमंत्रास करावा.

* पश्वंगें व पश्वंगस्थालीपाक यांचा होम सहपक्षानें करावा.

सू०—सौविष्टकृत्यष्टमी ॥ १५ ॥

अ०—आणि स्विष्टकृदाहुती आठवी द्यावी.

सू०—ब्राह्मणान् भोजयेदित्युक्तं ॥ १६ ॥

अ०—होमशेष संपवून ब्राह्मणांस भोजन घालावें असें जें, (गृह्य० अ. २ खंड ३ । १२) यांत सांगितलें आहे त्याप्रमाणें करावें.

* हें ब्राह्मणभोजन ह्मणजे श्राद्ध समजावें. यांत पिंडदान अनाचांत पक्षानें करावें. व स्वस्त्ययनवाचनोत्तर श्राद्धशेष समाप्त करावें.

खण्ड ९.

सूत्र—अपरेद्युरन्वष्टक्यं ॥ १ ॥

अ०—दुसऱ्या दिवशीं (नवमीला) अन्वष्टक्य नांवाचें कर्म करावें.

सू०—तस्यैव मांसस्य प्रकल्प्य दक्षिणाप्रवणेऽग्निमुपसमाधाय परिश्रित्योत्तरतः परिश्रितस्य द्वारं कृत्वा समूलं बर्हिस्त्रिरपसलैरविधून्वन् परिस्तीर्य हवींष्यासादयेदोदनं कृसरं पायसं दधिमन्थान् मधुमन्थांश्च ॥ २ ॥

अ०—त्या पशूचेंच ह्मणजे अष्टमीला मारलेल्या पशूचेंच मांस शिजवून दक्षिणेकडे उतरत्या अशा जागेवर अग्नीचें उपसमाधान करून त्याचे सभोंवतीं उत्तरेकडे द्वार करून पडदा बांधावा व समूळदर्भांची मुष्टि घ्यावी; नंतर त्यांतील दर्भांनीं ते न कांपवितां तीनदां उलट परिस्तरणें घालून नुस्ता भात, तीळमिश्र भात, दुधांत शिजविलेला भात व तसाच दह्यांत कालविलेला सातू आणि मधांत कालविलेला सातू हीं हविर्द्रव्यें अग्नीजवळ ठेवावीं.

सू०—पिण्डपितृयज्ञकल्पेन ॥ ३ ॥

अ०—हें कर्म, श्रौतसूत्र अध्याय २ खंड ६ यांत सांगितलेल्या पिंडपितृयज्ञाप्रमाणें करावें.

सू०—हुत्वा मधुमन्थवर्जं पितृभ्यो दद्यात् ॥४॥ स्त्रीभ्यश्च सुरा चाचाममित्यधिकं ॥ ५ ॥

अ०—मधांत कालविलेल्या सातुखेरीज इतर द्रव्यानें होम करून पितृत्रयीला व मातृत्रयीला पिंड द्यावे. स्त्रियांच्या पिंडांत सुरा व भाताची पेज हीं अधिक द्रव्यें द्यावीं.

* पिंडहोमाला घेतलेलीं ओदनादि ४ द्रव्यें व मधुमंथ (मधांत कालविलेला सातू) यांचे करावे.

सू०—कर्षूष्वेके द्वयोः षट्सु वा ॥ ६ ॥

अ०—कोणी ऋषी २ कर्षूंत (खांचांत) अथवा ६ कर्षूंत पिंड द्यावे असें ह्मणतात.

* दोन कर्षू लांबोळ्या कराव्या व ६ करावयाच्या त्या वाटोळ्या कराव्या.

सू०-पूर्वासु पितृभ्यो दद्यात् ॥ ७ ॥ अपरासु स्त्रीभ्यः ॥ ८ ॥

अ०—प्रथम केलेल्या कर्षूत किंवा रेघेवर पित्रतृयीला पिंड द्यावे आणि नंतर केलेल्या कर्षूत किंवा रेघेवर मातृत्रयीला पिंड द्यावे.

सू०-एतेन माघ्यावर्षं प्रोष्ठपद्या अपरपक्षे ॥ ९ ॥

अ०—याप्रमाणें तीन दिवस भाद्रपद कृष्ण पक्षांत ७, ८ व ९ त्यादिवशीं 'माघ्यावर्ष' नांवाचें कर्म करावें.

सू०-मासि मासि चैवं पितृभ्योऽयुक्षु प्रतिष्ठापयेत् ॥१०॥

अ०—दरमहिन्याचे कृष्ण पक्षांत १, ३, ५, ७, ९, ११, १३, व ३० या तिथींला पितृत्रयीच्या उद्देशानें अन्वष्टक्याप्रमाणें कर्म करावें.

सू०-नवावरान् भोजयेत् ॥ ११ ॥ अयुजो वा ॥ १२ ॥

अ०—अन्वष्टक्यांत कमींतकमीं नऊ ब्राह्मणांनां किंवा (सामर्थ्य नसल्यास) विषमसंख्याक ब्राह्मणांनां भोजन घालावें.

सू०-युग्मान् वृद्धिपूर्त्तेषु ॥ १३ ॥ अयुग्मानितरेषु ॥१४॥

अ०—संस्कारयज्ञ व पूर्त (विहिर वगैरेचा उत्सर्ग) एतन्निमित्तक श्राद्धांत (नांदीश्राद्धांत) समसंख्याक ब्राह्मणांना व इतर श्राद्धांत विषमसंख्याक ब्राह्मणांनां भोजन घालावें.

सू०-प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थः ॥ १५ ॥

अ०—नांदीश्राद्धांत कर्म प्रदक्षिण करावें. व तिळांचे ठिकाणीं जव घ्यावे.

खण्ड ६.

सूत्र-रथमारोक्ष्यन्नाना पाणिभ्यां चक्रे अभिमृशेत् अहं

ते पूर्वे पादावालभे बृहद्रथन्तरे ते चक्रे ॥ १ ॥ वामदेव्यमक्ष इत्यक्षाधिष्ठाने ॥ २ ॥

भ०—रथांत बसणें असेल तेव्हां एकदम दोन्ही हातांनीं दोन्ही चाकांना 'अहं ते पूर्वे० चक्रे' या मंत्रानें स्पर्श करवा व चाकाच्या मधल्या वाटोळ्या भोंकांला (तुंब्यांला) 'वामदेव्यमक्षे' हा मंत्र ह्मणून स्पर्श करावा.

सू०–दक्षिणपूर्वाभ्यामारोहेत् वायोष्ट्वावीर्येणारोहामीन्द्रस्यौजसाधिपत्येनेति ॥ ३ ॥

अ०—प्रथम उजव्या पायानें 'वायोष्ट्वा वीर्येणारोहामीन्द्रस्यौजसाधिपत्येन' हा मंत्र ह्मणून चढावें.

सू०–रश्मीन् संमृशेदरश्मिकान् वा दण्डेन; ब्रह्मणो वस्तेजसा संगृह्णामि सत्येन वस्तेजसा संगृह्णामीति ॥ ४ ॥

अ०—घोड्याच्या दोऱ्यांला 'ब्रह्मणो०गृह्णामि' हा मंत्र ह्मणून स्पर्श करावा. घोड्यांनां दोऱ्या नसतील तर घोड्यांनांच काठीनें 'ब्रह्मणो०' हा मंत्र ह्मणून स्पर्श करावा.

सू०–अभिप्रवर्त्तमानेषु जपेत् सहस्रसनिं वाजमभिवर्तस्व रथदेव प्रवह वनस्पते वीड्वंगो हि भूया इति ॥ ५ ॥

अ०—आपल्याला ज्या दिशेस जावयाचें त्या दिशेस घोडे जाऊं लागले ह्मणजे 'सहस्रसनिं० प्रवह' व 'वनस्पते'० (अष्ट. ४ अ० ७ वर्ग ३६) ही ऋचा ह्मणावी.

सू०–एतयाऽन्यान्यपि वानस्पत्यानि ॥ ६ ॥

अ०—लांकडी गाडी वगैरेंमध्यें बसणें असेल तेव्हां सुद्धां त्या गाडीवगैरेनांही स्पर्श वर सांगितलेल्या ऋचेनेंच करावा.

सू०–स्थिरौ गावौ भवतां वीळु रक्ष इति रथांगमभिमृशेत् ॥ ७ ॥

अ०—गाडी वगैरेंच्या बैलांना, आंखाला, इषेला व जुवाला, **'स्थिरौ गावौ भवतां वीळु रक्ष'**० (अ. ३ अ. ३ वर्ग २२) या ऋचेनें स्पर्श करावा.

सू०–सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमिति नावं ॥ ८ ॥

अ०—**'सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं०'** (अ० ८ अ० २ व० ४) ही ऋचा ह्मणून नावेंत बसावें.

सू०–नवरथेन यशस्विनं वृक्षं ह्रदं वाऽविदासिनं प्रदक्षिणं कृत्वा फलवतीः शाखा आहरेत् ॥ ९ ॥ अन्यद्वा कौटुम्बं ॥ १० ॥ संसदमुपयायात् ॥ ११ ॥ अस्माकमुत्तमं कृधीत्यादित्यमीक्षमाणो जपित्वाऽवरोहेत् ॥ १२ ॥ ऋषभं मा समानानामित्यभिक्रामन् ॥ १३ ॥ वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठा इत्यस्तं यात्यादित्ये ॥ १४ ॥ तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरिति व्युष्टायां ॥ १५ ॥

अ०—नव्या रथानें यशस्वी वृक्षाला किंवा कधींही न आटणाऱ्या डोहाला प्रदक्षिणा करून आंब्याच्या वगैरे फळ आलेल्या फांद्या आणाव्या, अथवा दुसरे कांहीं कुटुंबाच्या उपयोगी पदार्थ आणावे आणि नंतर घरासमोर येऊन सूर्याकडे पहावें व **'अस्माकमुत्तमं०'** (अष्ट. ३ अ० ६ व० २६) ही ऋचा जपून त्या नव्या रथांतून खालीं उतरावें व घरांत जातांना **'ऋषभं'** (अष्ट. ८ अ० ८ व० २६) हें सूक्त ह्मणावें व त्या दिवशीं सूर्यास्त होतेवेळेस **'वयमद्येंद्र०'** (अष्ट. २ अ० ४ म० ५) ही ऋचा ह्मणावी, आणि **'तद्वोदिवोदुहितरो०'** (अ० ३ अ० ८ व० २) ही ऋचा दुसरे दिवशीं सकाळीं ह्मणावी.

* नव्या रथांत बसणें असेल तर मात्र हा विधि करावा. ऋषभंमा सूक्त व पुढचे दोन्ही मंत्र उपांशु ह्मणावे.

खण्ड ७.

सूत्र–अथातो वास्तुपरीक्षा ॥ १ ॥

अ०—पुढें वास्तुपरीक्षा सांगतात.

सू०–अनूषरमविवदिष्णु भूम ॥ २ ॥

अ०—घर बांधावयाची जमीन खारी नसावी व जीविषयीं विवाद आहे अशीही नसावी.

सू०–ओषधिवनस्पतिवत् ॥ ३ ॥

अ०—ती ओषधी व वनस्पती यांनी युक्त असावी.

सू०–यस्मिन् कुशवीरिणं प्रभूतं ॥ ४ ॥

अ०—तसेंच, ज्या जागेवर कुश व वीरिण ह्मणजे काळा वाळा पुष्कळ आहे अशी ती जमीन असावी.

सू०–कंटकिक्षीरिणस्तु समूलान् परिखायोद्वासयेदपामार्गः शाकस्तिल्वकः परिव्याध इति चैतानि ॥ ५ ॥

अ०—ज्या वृक्षांनां कांटे आहेत असे वृक्ष व ज्यांनां फार चीक असतो ते वृक्ष आणि अघाडा, शाक, तिल्वक (लोध्रवृक्ष) व परिव्याध (पांगारा अथवा जलवेत) हे वृक्ष व दुसरे निषिद्ध वृक्षही त्या जागेंतून समूळ खणून उपटून टाकावे.

सू०–यत्र सर्वत आपो मध्यं समेत्य प्रदक्षिणं शयनीयं परीत्य प्राच्यः स्यंदेरन्नप्रवदत्यस्तत्सर्वं समृद्धं ॥ ६ ॥

अ०—ज्या स्थानावर सर्व दिशांकडून उदक मध्यें येऊन निजण्याच्या जागेला प्रदक्षिणा घालून शब्द न होतां पूर्वेस जातें, अशा स्थळीं गृह केलें असतां तें धनधान्यादिकांनीं समृद्ध होतें.

* या सूत्रावरून असें दिसतें किं, सर्व बाजूंनीं मध्यें उतरती व पूर्वेस उतरती अशी जमीन करून घर करावें; व त्यांत पूर्वेस

निजण्याची जागा करून त्या जागेचे उत्तरेस उदक जाण्याकरितां मार्ग करावा.

सू०–समवस्त्रवे भक्तशरणं कारयेत् ॥ ७ ॥

अ०—पूर्वेस पाकगृह करावें.

* ह्मणजे निजण्याच्या जागेच्या उत्तरेस स्वयंपाकगृह करावें.

सू०–बह्वन्नं भवति ॥ ८ ॥

अ०—(तेणेंकरून) हें घर संपन्न होतें.

सू०–दक्षिणाप्रवणे सभां मापयेत् साऽद्यूता ह भवति॥९॥

अ०—उत्तरेकडे बैठकीची (सभेची) जागा करावी. ही जागा द्यूतरहित होते. ही गोष्ट आश्वलायनऋषीला मान्य आहे.

सू०–युवानस्तस्यां कितवाः कलहिनः प्रमायुका भवन्ति ॥ १० ॥

अ०—परंतु या जागेवर सभा स्थापन केली तर तरुण पुरुष दांभिक तंटेखोर व अल्पायु होतात.

सू०–यत्र सर्वत आपः प्रस्यन्देरन् सा स्वस्त्ययन्यद्यूता च ॥ ११ ॥

अ०—यास्तव घराच्या मध्यभागीं बैठकीची (सभेची) जागा करावी; ती कल्याणकरणारी व द्यूतरहित होते.

खण्ड ८.

सूत्र–अथैतैर्वास्तु परीक्षेत ॥ १ ॥

अ०—पुढें सांगितलेल्या प्रकारांनीं वास्तुपरीक्षा करावी.

सू०–जानुमात्रं गर्तं खात्वा तैरेव पांसुभिः प्रतिपूरयेत् ॥ २ ॥ अधिके प्रशस्तं समे वार्तं न्यूने गर्हितं ॥ ३ ॥

अ०—गुडघ्याइतकी खांच खणावी आणि ती खांच त्या काढलेल्या मातीनेंच भरावी. खांच भरून माती उरली तर तें उत्तम घर व कमी माती आल्यास वाईट घर; आणि खांचेपुरतीच ती माती झाली तर त्याजागीं बांधलेल्या घरांत राहणाराला विशेषसमृद्धिनाहींतरी निर्वाहाला अडचण पडणार नाहीं.

सू०–अस्तमिते पांसुपूर्णं परिवासयेत् ॥ ४ ॥

अ०—(नंतर) सायंकाळीं तीच खांच मातीनें भरलेली असतांच उदकानें भरून ठेवावी. (व सकाळीं पहावी.)

सू०–सोदके प्रशस्तमार्द्रे वार्त्तं शुष्के गर्हितं ॥ ५ ॥ श्वेतं मधुरास्वादं सिकतोत्तरं ब्राह्मणस्य ॥ ६ ॥ लोहितं क्षत्रियस्य ॥ ७ ॥ पीतं वैश्यस्य ॥ ८ ॥

अ०—खांचेंत उदक असेल तर तें उत्तम घर, खांच नुस्ती ओली असेल तर निर्वाह होण्याजोगें आणि कोरडी झाली तर निंद्य असें समजावें; ब्राह्मणास पांढरी, क्षत्रियास तांबडी व वैश्यास पिंवळी अशा रंगाची व मधुर वासाची आणि वालुकामय अशी जागा असावी.

सू०—तत् सहस्रसीतं कृत्वा यथादिक् समचतुरस्रं मापयेत् ॥ ९ ॥ आयतचतुरस्रं वा १० ॥

अ०—ती जमीन पुष्कळ वेळ नांगरून चहूंकडून समचतुष्कोण करावी अथवा लंबचतुष्कोण करावी.

सू०–तच्छमीशाखयोदुम्बरशाखया वा शन्तातीयेन त्रिः परिव्रजन् प्रोक्षति ॥ ११ ॥

अ०—ती जमीन शमीच्या डाहळ्यांनीं अथवा उंबराच्या डाहळ्यांनीं 'शंन्न इंद्राग्नी०' (अष्ट. ५ अ० ३ व० २८) हें सूक्त ह्मणून तीन वेळ प्रदक्षिण फिरून प्रोक्षण करावी.

* दर प्रदक्षिणेस पूर्वी 'शंन इंद्राग्नी०' हें सूक्त ह्मणावें व सूक्त ह्मणून नंतर प्रदक्षिण फिरत जावें.

सू०–अविच्छिन्नया चोदकधारया, आपोहिष्ठा मयोभुव इति तृचेन ॥ १२ ॥

अ०—(त्याचप्रमाणें) सारखी उदकाची धार धरून **'आपोहिष्ठा'** ० (अष्ट. ७ अ० ६ वर्ग ५) या तीन ऋचा ह्मणून तीनदां प्रदक्षिण फिरून प्रोक्षण करावी.

* प्रति प्रदक्षिणेस वरील तीनही ऋचा ह्मणत जाव्या.

सू०–वंशान्तरेषु शरणानि कारयेत् ॥ १३ ॥

अ०—देवघर व स्वयंपाकघर वगैरे खोल्या खांबांमध्यें भिंती घालून कराव्या.

सू०–गर्तेष्ववकां शीपालमित्यवधापयेन्नास्याग्निर्दाहुको भवतीति विज्ञायते ॥ १४ ॥

अ०—खांबाच्या खांचेमध्यें नीळ व शेवाळ घालावें. कारण, अशा घराला अग्नि जाळीत नाहीं असें श्रुतींत सांगितलें आहे.

सू०–मध्यमस्थूणाया गर्त्तेऽवधाय प्रागग्रोदगग्रान् कुशानास्तीर्य व्रीहियवमतीरप आसेचयेत्; अच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ १५ ॥

अ०—(तसेंच) मधल्या खांबाचे खांचेंत नीळ व शेवाळ घालून पूर्वाग्र व उत्तराग्र दर्भ अंथरून साळी व जव घातलेलें उदक **'अच्युताय भौमाय स्वाहा'** हा मंत्र ह्मणून ओतावें.

सू०—अथैनामुच्छ्रीयमाणामनुमन्त्रयेतेहैव तिष्ठ निमिता तिल्विलास्तामिरावतीं मध्ये पोषस्य तिष्ठन्तीमा त्वा प्रापन्नघायव आ त्वा कुमारस्तरुण आ वत्सो जायतां सह ॥ आ त्वा परिश्रितः कुंभ आ दध्नः कलशैरयन्निति ॥ १६ ॥

अ०—हा मधला खांब उभा करतानां **इहैव तिष्ठ निमितातित० कलशैरयन्** या मंत्रानें अनुमंत्रण करावें.

खण्ड ९.

सूत्र—वंशमाधीयमानं ॥ १ ॥ ऋतेन स्थूणामधिरोह वंश द्राघीय आयुः प्रतरं दधाना इति ॥ २ ॥

अ०—मधल्या खांबावर वेळु ठेवतेवेळेस **'ऋतेनस्थूणा० दधाना'** हा मंत्र ह्मणावा.

* प्रत्येक वेळु ठेवतेवेळेस हा मंत्र ह्मणावा असेंही कोणी ह्मणतात.

सू०—सदूर्वासु चतसृषु शिलासु मणिकं प्रतिष्ठापयेत् पृथिव्या अधि संभवेति ॥ ३ ॥ अरंगरो वावदीति त्रेधा बद्धो वरत्रया ॥ इरामु ह प्रशंसत्यनिरामपबाधतामिति वा ॥ ४ ॥

अ०—चार दगड ठेवून त्यावर दूर्वा ठेवाव्या व त्या दूर्वांवर मणिक (पाणी ठेवण्याजोगें भांडें) **'पृथिव्या अधि सम्भव'** हा मंत्र अथवा **'अरंगरोवावदीति०ताम्'** हा मंत्र ह्मणून ठेवावा.

सू०—अथास्मिन्नप आसेचयेत् ऐतु राजा वरुणो रेवतीभिरस्मिन् स्थाने तिष्ठतु मोदमानः ॥ इरां वहन्तो घृतमुक्षमाणा मित्रेण साकं सह संविशन्त्विति ॥ ५ ॥

अ०—नंतर मणिकामध्यें **'ऐतु राजा वरुणो० विशन्तु'** हा मंत्र ह्मणून उदक घालावें.

सू०—अथैनच्छमयति ॥ ६ ॥

अ०—नंतर वास्तुशांति करावी.

सू०—व्रीहियवमतीभिरद्भिर्हिरण्यमवधाय शंतातीयेन त्रिः

प्रदक्षिणं परिव्रजन् प्रोक्षति ॥ ७ ॥ अविच्छिन्नया चोदकधारया आपो हि ष्ठा मयोभुव इति तृचेन ॥ ८ ॥

अ०—जव, व साळी घातलेल्या पाण्यामध्यें सोनें ठेवून त्या पाण्यानें **शंनं इंद्राग्नी०'** (अष्ट० ५ अ. ३ व. २८) हें सूक्त ह्मणून तीन वेळ प्रदक्षिण फिरतांनां प्रोक्षण करावें व सारखी उदकाची धार धरुन, **आपो हि ष्ठा०'** (अष्ट० ७ अ. ६ व. ५) या तीन ऋचा ह्मणूनही प्रोक्षण करावें.

सू०—मध्येऽगारस्य स्थालीपाकं श्रपयित्वा वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वाऽन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा शिवं वास्तु शिवं वास्त्विति वाचयीत ॥ ९ ॥

अ०—घरामध्यें स्थालीपाक करून **'वास्तोष्पते०'** (अष्ट० ५ अ. ४ वर्ग २१) या चार ऋचांनीं प्रतिऋचेस होम करावा. व नंतर अन्न शिजवून ब्राह्मणाला भोजन घालावें व त्यांजकडून **'शिवं वास्तु'** असें दोनदां ह्मणवावें.

* यांत सांगितलेल्या होमाचे पूर्वी घरांत अन्न शिजवूं नये.

खण्ड १०.

सू०—उक्तं गृहप्रपदनं ॥ १ ॥

अ०—श्रौत सूत्र अध्याय २ खंड ५ यांत सांगितल्याप्रमाणें गृहप्रवेश करावा. अथवा मणिकस्थापनापासून **'शिवंवास्तु'** पर्यंत सांगितलेलें कर्म गृहप्रवेशसंज्ञक समजावें. या दुसऱ्या अर्थांत असें सिद्ध होतें कीं, मणिकस्थापनाच्या पूर्वी घरांत धान्य ठेवून तूष्णीं प्रवेश करावा.

सू०—बीजवतो गृहान् प्रपद्येत ॥ २ ॥

अ०—धान्य ठेवलेल्या गृहांत प्रवेश करावा.

* हा अर्थ पूर्वसूत्रांत सांगितलाच आहे. परंतु ही द्विरुक्ति करण्याचें कारण, शाखांतरानें संस्कृत झालेल्या घरांत अथवा जीर्णोद्धार केलेल्या घरांत प्रवेश करणें असेल तेव्हांही याचप्रमाणें वास्तुशमन करावें. पुढें शेतीविषयीं सांगतातः—

सू०—क्षेत्रं प्रकर्षयेदुत्तरैः प्रोष्ठपदैः फल्गुनीभी रोहिण्या वा ॥ ३ ॥

अ०—उत्तरा भाद्रपदा, उत्तरा व रोहिणी या नक्षत्रांवर शेत नांगरावें.

क्षेत्रस्यानुवातं क्षेत्रस्य पतिना वयमिति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा ॥ ४ ॥

अ०—शेतांत अनुकूल वारा आहे अशा प्रदेशावर 'क्षेत्रस्य पतिना०' (अ. ३ अष्ट० ८ व ९) या सूक्तानें प्रति ऋचेस होम करावा अगर त्या सूक्ताचा जप करावा.

सू०—गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत मयोभूर्वातो अभि वातूस्रा इति द्वाभ्यां ॥ ५ ॥ आयतीः यासामूधश्चतुर्बिलं मधोः पूर्णं घृतस्य च ॥ ता नः सन्तु पयस्वतीर्बह्वीर्गोष्ठे घृताच्यः ॥ उप मैतु मयोभुव ऊर्जं चौजश्च बिभ्रतीः ॥ दुहाना अक्षितं पयो मयि गोष्ठे निविशध्वं यथा भवाम्युत्तमः या देवेषुतन्व १ मैरयन्तेति च सूक्तशेषं ॥ ६ ॥

अ०—गाई रानांत चरावयाकरितां सोडते वेळेस गाईचें अनुमंत्रण 'मयोभूर्वातो अभिवा०' (अष्ट० ८ अ. ८ व० २७) या दोन ऋचांनीं करावें; व गाई रानांतून येतांना **'यासां० यथा भवाम्युत्तमः'** या मंत्रानें व 'यादेवेषु०' (८।८।२७) या —सूक्ताच्या—शेषऋचांनीं अनुमंत्रण करावें.

सू०—आगावीयमेके ॥ ७ ॥

अ०—कोणी ऋषी ह्मणतात कीं, गाई येतांना त्यांचें अनुमंत्रण **'आगावो०'** (अ० ४ अ० ६ व० २५) या सूक्तानें करावें.

सू०—गणानासामुपतिष्ठेतागुरुगवीनां भूताःस्थ प्रशस्ताः स्थ शोभनाः प्रियाः प्रियो वो भूयासं शं मयि जानीध्वं शं मयि जानीध्वं ॥ ८ ॥

अ०—ज्यांत आपल्या गुरूच्या गाई नाहींत अशा गाईंच्या कळपांचें उपस्थान **'भूतास्थ०'** या मंत्रानें दररोज करावें. परंतु **'शं मयि जानीध्वं'** हें वाक्य मंत्रांत दोनदां ह्मणूं नये. कारण, अध्याय समाप्तीच्या खुणेकरितां मात्र सदर सूत्रांत त्याची द्विरुक्ति केली आहे व तसें ह्मणण्याचा पाठ आहे.

इति द्वितीयोऽध्यायः

अध्याय ३.

खण्ड १.

सूत्र—अथातः पञ्चयज्ञाः ॥ १ ॥

अ०—ज्यांपासून महत्कल्याण प्राप्त होतें ते पांच यज्ञ सांगतात.

सू०—देवयज्ञो, भूतयज्ञः, पितृयज्ञो, ब्रह्मयज्ञो, मनुष्ययज्ञ इति ॥ २ ॥

अ०—त्यांचीं नांवें (१) **देवयज्ञ**, (२) **भूतयज्ञ**, (३) **पितृयज्ञ**, (४) **ब्रह्मयज्ञ**, आणि (५) **मनुष्ययज्ञ**, अशीं आहेत.

सू०—तद्यदग्नौ जुहोति स देवयज्ञो, यद्बलिं करोति स भूतयज्ञो, यत् पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञो, यत् स्वाध्याय-मधीते स ब्रह्मयज्ञो, यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्ययज्ञ इति ॥ ३ ॥

अ०—जो अग्नींत होम करणें तो **देवयज्ञ**; बली देणें तो **भूतयज्ञ**; आणि पितरांनां देणें तो **पितृयज्ञ**; हे तीन यज्ञ वैश्वदेवांत आहेत. बाकी वेदाध्ययन करणें तो **ब्रह्मयज्ञ** आणि जें मनुष्यांनां देणें ह्मणजे अतिथिभोजनादि तो **मनुष्ययज्ञ** होय. अशीं पंचमहायज्ञांचीं कर्में झालीं.

सू०—तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीत ॥ ४ ॥

अ०—हे पांच यज्ञ प्रतिदिवशीं करावे.

खण्ड २.

सू०—अथ स्वाध्यायविधिः ॥ १ ॥

अ०—पुढें वेदाध्ययनाचा (ब्रह्मयज्ञाचा) विधि सांगतात.

सू०—प्राग्वोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आप्लुत्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिन्नवासा दर्भाणां महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानां तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी सन्धाय पवित्रवन्तौ विज्ञायते; अपां वा एष ओषधीनां रसो यद्दर्भाः सरसमेव तद् ब्रह्म करोति द्यावापृथिव्योः सन्धिमीक्षमाणः संमील्य वा यथा वा युक्तमात्मानं मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत स्वाध्यायं ॥ २ ॥

अ०—गांवाबाहेर पूर्वेस किंवा उत्तरेस जाऊन स्नान करून चांगल्या जाग्यावर **‘यज्ञोपवीती’** ह्मणजे सव्य जानवें असतां कोरडें वस्त्र नेसून आचमन करावें. व पूर्वाग्र पुष्कळ दर्भ अंथरून त्या

दर्भांवर पूर्वाभिमुख बसून डाव्या पायावर उजवा पाय ठेवून मांडी घालावी. व डावा हात प्रागग्र अंगुली होतील असा उताणाकरून त्यावर प्रादेश मात्र साग्र दोन दर्भ ठेऊन वर उजवाहात उपडी ठेवावा. असे दोन्ही हात जोडावे. श्रुतींत दर्भप्रशंसा केलेली आहे कीं, ज्यापेक्षां दर्भ हे उदकाचा व औषधींचा रस आहेत, त्यापेक्षां हातांत दर्भ घेऊन अध्ययन केलें असतां तें अध्ययन सरस होतें; ह्मणून अध्ययन करितांनां हातांत दर्भ अवश्य पाहिजेत. आकाश व पृथ्वी यांच्या संधीकडे पाहून अथवा डोळे मिटून किंवा ज्यापासून अंतःकरण स्वस्थ राहील असें करून वेदाचें अध्ययन करावें.

* गांवांतून बाहेर जाणें तें चांगल्या दिशेस जावें. व जेथें गांवाबाहेर जाऊन हें कर्म होण्यासारखें नसेल तेथें तें गांवांतच करावें.

सू०—ॐपूर्वा व्याहृतीः ॥ ३ ॥ सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वामिति तृतीयं ॥ ४ ॥

अ०—प्रथम ओंकार ह्मणून नंतर 'भूर्भुवःस्वः' ह्मणावें, आणि पुढें पाद पाद, नंतर अर्धी अर्धी व शेवटीं सर्व (तीन्हीं चरणांचा संधी करून) अशी तीन वेळ गायत्री ह्मणावी.

खण्ड ३.

सू०—अथ स्वाध्यायमधीयीत ऋचो यजूंषि सामान्यथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीति ॥ १ ॥

अ०—पुढें ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्वणवेद आणि तशींच ब्राह्मणें, सूत्रें, कुंताप नामक उपग्रंथांतील 'यदींद्रो०'

५ ऋचा, व 'इदंजना०' ३½ ऋचा, इतिहास (भारत) व पुराण यांचें अध्ययन करावें.

सू०—यदृचोऽधीते पयआहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयति, यद्यजूंषि घृताहुतिभिः, यत्सामानि मध्वाहुतिभिः, यदथर्वांगिरसः सोमाहुतिभिः, यद्ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृताहुतिभिः ॥ २ ॥

अ०—ऋग्वेदाचें अध्ययन केलें असतां त्यांत स्तुत असलेल्या देवतेला दुधाचे आहुतीनें, यजुर्वेदाचें अध्ययन केलें असतां तुपाच्या आहुतीनें, सामाचें अध्ययन केलें असतां सोमरसाचे आहुतीनें व ब्राह्मणाचें, सूत्राचें, गाथ्याचें (**यदिंद्रो०** इत्यादि ऋचांचें), नाराशंसीचें (**इदंजना०** वगैरे ऋचांचें), इतिहासाचें (भारताचें) आणि पुराणांचें अध्ययन केलें असतां अमृताच्या आहुतीनें अध्ययनकर्ता तृप्त करतो; असें श्रेय आहे.

* ही अध्ययनाची प्रशंसा केली आहे.

सू०—यदृचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन्त्स्वधा उपक्षरन्ति यद्यजूंषि घृतस्य कुल्या यत्सामानि मध्वः कुल्या यदथर्वाऽङ्गिरसः सोमस्य कुल्या यद्ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृतस्य कुल्याः ॥ ३ ॥

अ०—ऋग्वेदाचें अध्ययन केलें असतां दुधाच्या नद्या, यजुर्वेदाचें अध्ययन केलें असतां तुपाच्या नद्या, सामाचें अध्ययन केलें असतां सोमरसाच्या नद्या व ब्राह्मणें, सूत्रें, गाथा, नाराशंसी, इतिहास आणि पुराणें यांचें अध्ययन केलें असतां अमृताच्या नद्या ह्याप्रमाणें अध्ययनकर्त्याचे पितरांस प्राप्त होतात. (हीही अध्ययन-प्रशंसा आहे.)

सू०—स यावन्मन्येत तावदधीत्यैतया परिदधाति नमो

ब्रह्मणे नमोऽस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः। नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमीति ॥ ४ ॥

अ०—जोंपर्यंत अंतःकरण स्वस्थ आहे तोंपर्यंत (सदरप्रमाणें) वेदाध्ययन करावें आणि नंतर '**नमो०**' हा मंत्र ह्मणून अध्ययन समाप्त करावें.

* हा मंत्र तीनदां ह्मणावा.

खण्ड ४.

सूत्र—देवतास्तर्पयति. प्रजापतिर्ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः सर्वाणि छन्दांस्योङ्कारो वषट्कारो व्याहृतयः सावित्री यज्ञा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षमहोरात्राणि सांख्याः सिद्धाः समुद्रा नद्यो गिरयः क्षेत्रौषधिवनस्पतिगंधर्वाप्सरसो नागा वयांसि गावः साध्या विप्रा यक्षा रक्षांसि भूतान्येवमन्तानि ॥ १ ॥

अ०—**देवतातर्पण**—१ प्रजापतिस्तृप्यतु, २ ब्रह्मा०, ३ वेदाः०, ४ देवाः०, ५ ऋषयः०, ६ सर्वाणिछन्दांसि०, ७ ओंकारः०, ८ वषट्कारः०, ९ व्याहृतयः०, १० सावित्री०, ११ यज्ञाः०, १२ द्यावापृथिवी०, १३ अंतरिक्षं०, १४ अहोरात्राणि०, १५ संख्याः०, १६ सिद्धाः०, १७ समुद्राः०, १८ नद्यः०, १९ गिरयः०, २० क्षेत्रौषधिवनस्पतिगन्धर्वाप्सरसः०, २१ नागाः०, २२ वयांसि०, २३ गावः, २४ साध्याः०, २५ विप्राः०, २६ यक्षाः० २७ रक्षांसि०, २८ भूतानि०, २९ एवमंतानि०, ह्या मंत्रांनीं करावें.

* ह्या तर्पणांत एकवचन द्विवचन आणि बहुवचन यांप्रमाणें तृप्यतु. तृप्यतां आणि तृप्यन्तु हे प्रयोग लावावे.

सू०—अथ ऋषयः शतर्चिनो माध्यमा गृत्समदो विश्वा-

मित्रो वामदेवोऽत्रिर्भरद्वाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसूक्ता महासूक्ता इति ॥ २ ॥

अ०—नंतर ऋषितर्पण—१ शतर्चिनः०, २ माध्यमाः०, ३ गृत्समदः०, ४ विश्वामित्रः०, ५ वामदेवः०, ६ अत्रिः०, ७ भरद्वाजः०, ८ वसिष्ठः०, ९ प्रगाथाः०, १० पावमान्यः० ११ क्षुद्रसूक्ताः०, १२ महासूक्ताः०, या मंत्रांनीं करावें.

* हें तर्पण निवीती करून करावें व पूर्ववत् एकवचनादि प्रयोग लावावे.

सू०—प्राचीनावीती ॥ ३ ॥ सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या जानन्तिबाहविगार्ग्यगौतमशाकल्यबाभ्रव्यमाण्डव्यमाण्डूकेया गर्गीवाचक्नवी वडवाप्रातीथेयी सुलभामैत्रेयो कहोळं कौषीतकं महाकौषीतकं पैङ्ग्यं महापैङ्ग्यं सुयज्ञं सांख्यायनमैतरेयं महैतरेयं शाकलं बाष्कलं सुजातवक्रमौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनकमाश्वलायनं येचान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति ॥ ४ ॥

अ०—अपसव्य करून, १ सुमंतु–जैमिनि–वैशम्पायन–पैल–सूत्र–भाष्य–भारत–महाभारत–धर्माचार्याः०, २ जानन्ति–बाहवि–गार्ग्य–गौतम–शाकल्य–बाभ्रव्य–माण्डव्य–माण्डूकेयाः०, ३ गर्गीवाचक्नवी०, ४ वडवाप्रातीथेयी०' ५ सुलभामैत्रेयी०, ६ कहोळं०, ७ कौषीतकं०, ८ महाकौषीतकं०, ९ पैङ्ग्यं०, १० महापैङ्ग्यं०, ११ सुयज्ञं०, १२ सांख्यायनं०, १३ ऐतरेयं०, १४ महैतरेयं०, १५ शाकलं०, १६ बाष्कलं०, १७ सुजातवक्रं०, १८ औदवाहिं०, १९ महौदवाहिं०, २० सौजामिं०, २१ शौनकं०, २२ आश्वलायनं०, २३ येचान्ये आचार्यास्तेसर्वे० या मंत्रांनीं **आचार्यतर्पण** करावें.

* ६ ‘ कहोळं० ’ पासून २२ ‘ आश्वलायनं० ’ पर्यंत **‘ तर्पयामि ’** ह्मणत जावें व बाकीच्यांस पूर्ववत् एकवचनादि प्रयोग लावावे.

सू०—प्रतिपुरुषं पितॄंस्तर्पयित्वा गृहानेत्य यद्ददाति सा दक्षिणा ॥ ५ ॥

अ०—नंतर पितृत्रयींतील प्रतिपुरुषाचें द्वितीयांत नांव घेऊन ‘तर्पयामि’ असें ह्मणून तर्पण करावें. यावर घरीं येऊन भिक्षा वगैरे जें कांहीं देतो ती ब्रह्मयज्ञाची दक्षिणा समजावी.

सू०—अथापि ज्ञायते स यदि तिष्ठन् व्रजन्नासीनः शयानो वा यं यं क्रतुमधीते तेन तेन हास्य क्रतुनेष्टं भवतीति विज्ञायते ॥ ६ ॥

अ०—पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें आसन करून बसण्यास असमर्थ असेल त्यानें, जो उभ्यानें बसून चालतांनां किंवा निजला असतां ज्या ज्या यज्ञाचें अध्ययन करतो त्यानें तो तो यज्ञ केला असें होतें, ’ असें श्रुति सांगते ह्मणून जशा स्थितींत ब्रह्मयज्ञ करितां येईल तसा करावा.

सू०—तस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यद्देशः ॥ ७ ॥

अ०—आत्मा जननाशौचादिकानें अशुद्ध असणें किंवा देश अपवित्र असणें असे ब्रह्मयज्ञास दोन अनध्याय आहेत.

खण्ड ५.

सू०—अथातोऽध्यायोपाकरणं ॥ १ ॥

अ०—पुढें ब्रह्मयज्ञ नित्य आहे ह्मणून तत्संबंधीं अध्ययनास ज्या कर्मानें आरंभ होतो तें उपाकर्म सांगतों.

सू०—ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावणस्य ॥ २ ॥ पञ्चम्यां हस्तेन वा ॥ ३ ॥

अ०—तें उपाकर्म ओषधी उगवल्या असतां श्रावण महिन्यांतील श्रवण नक्षत्रावर पंचमीला किंवा हस्तनक्षत्रावर करावें.

* श्रावणांत ओषधी न उगवल्या तर भाद्रपदांत श्रवण नक्षत्रावर उपाकर्म करावें.

सू०—आज्यभागौ हुत्वाऽऽज्याऽऽहुतीर्जुहुयात् सावित्र्यै ब्रह्मणे श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै सदसस्पतयेऽनुमतये छंदोभ्यऋषिभ्यश्चेति ॥ ४ ॥

अ०—चक्षुषी आहुती देऊन '**सावित्र्यै०**' इत्यादि ९ मंत्रांनीं प्रतिमंत्रास तुपाची आहुती देत जावी.

* प्रतिमंत्रास शेवटीं स्वाहा हा शब्द लावीत जावा.

सू०—अथ दधिसक्तून् जुहोति ॥ ५ ॥ अग्निमीळे पुरोहितमित्येका ॥ ६ ॥ कुसुम्भकस्तद्ब्रवीद् आवदंस्त्वं शकुने भद्रमावद गृणाना जमदग्निना धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितं गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि यो न स्वो अरणः प्रतिचक्ष्व विचक्ष्वाग्ने याहि मरुत्सखा यत्ते राजञ्छृतं हविरिति द्वृचाः ॥ ७ ॥ समानीव आकूतिरित्येका ॥ ८ ॥ तच्छंयोरावृणीमह इत्येका ॥ ९ ॥

अ०—दह्यांत कालविलेल्या सातूचा होम, '**अग्निमीळे०**' (अष्ट. १ अ० १ व० १) या १ ऋचेनें '**कुसुम्भकस्तदब्रवीत्०**' (२ । ५ । १६) या दोन ऋचांनीं, '**आवदंस्त्वंशकुने भद्रमावद०**' (२ । ८ । १२) या २ ऋचांनीं, '**गृणाना जमदग्निना०**' (३ । ४ । ११) या २ ऋचांनीं '**धामन्ते विश्वंभुवनमधिश्रितं०**' (३ । ८ । ११) या २ ऋचांनीं '**गन्तानो यज्ञं यज्ञियाःसुशमि०**' (४ । ४ । ३४) या २ ऋचांनीं, '**योनस्वोअरणः०**' (५ । १ । २२) या २ ऋचांनीं,

'प्रतिचक्ष्व विचक्ष्व०' (५ । ७ । ९) या २ ऋचांनीं, 'आग्ने याहि मरुत्सखा०' (६ । ७ । १५) या २ ऋचांनीं, 'यत्ते०' (७ । ५ । २८) या २ ऋचांनीं, समानीव आकूतिः०' (८ । ८ । ४९) या १ ऋचेनें किंवा 'तच्छंयोरावृणीमहे०' (८ । ८ । ४९) या १ ऋचेनें ह्याप्रमाणें प्रतिऋचेस करावा.

* 'तच्छंयो०' ही ऋचा बाष्कलशाखेंत आहे ती त्या शाखेचें अध्ययनकर्त्यानें 'समा०' या ऋचेचे स्थानीं मानावी.

सू०—अध्येष्यमाणोऽध्याप्यैरन्वारब्ध एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सौविष्टकृतं हुत्वा दधिसक्तून् प्राश्य ततो मार्जनम् ॥ १० ॥

अ०—शिष्यांनीं अन्वारब्ध व अध्ययन करण्यास इच्छिणाऱ्या अशा गुरूनें वर सांगितलेला होम करून स्विष्टकृदाहुती देऊन दह्यांत कालविलेल्या होमशेष सातूचें भक्षण करावें. नंतर श्रौ. अ. १ खंड ८ यांत सांगितल्याप्रमाणें मार्जन करावें.

* उत्तरपरिस्तरणाखालीं ओंजळ करून तींत दुसऱ्याकडून जल घेणें हेंच येथें मार्जन. (डोक्यावर पाणी उडविणें नव्हे.)

सू०—अपरेणाग्निं प्राक्कूलेषु दर्भेषूपविश्योदपात्रे दर्भान् कृत्वा ब्रह्माञ्जलिकृतो जपेत् ॥ ११ ॥

अ०—अग्नीचे पश्चिमेस प्रागग्र (पूर्वेकडे अग्र केलेल्या) दर्भांवर बसून उदक असलेल्या भांड्यांत दर्भ ठेवून ब्रह्मांजली करून जप करावा.

सू०—ॐपूर्वा व्याहृतीः सावित्रीं च त्रिरभ्यस्य वेदादिमारभेत् ॥ १२ ॥

अ०—'ओं भूर्भुवः स्वः' हा मंत्र व 'तत्सवितु०' (३।४।

१०) हा मंत्र हे दोन्ही तीनदां ह्मणून वेदांचें आदि सूक्त किंवा अनुवाक ह्मणण्याला आरंभ करावा. व नंतर होमशेष संपवावें.

सू०—तथोत्सर्गे ॥ १३ ॥

अ०—याप्रमाणेंच उत्सर्जन कर्मांत वेदारंभ करावा.

सू०–षण्मासानधीयीत ॥ १४ ॥ समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन ॥ १५ ॥ यथान्यायमितरे ॥ १६ ॥

अ०—सोडमुंज झाल्यानंतरही ब्रह्मचाऱ्याचे नियम बाळगून उपाकर्म केल्यापासून सहा महिनेपर्यंत अध्ययन करावें; व तेंही ब्रह्मचाऱ्यांनीं आपल्या विधीप्रमाणें करावें.

सू०–जायोपेयेत्येके ॥ १७ ॥ प्राजापत्यं तत् ॥ १८ ॥

अ०—गृहस्थाश्रम्यांनीं ब्रह्मचर्य नियम असतांही मैथुन करावें असे कोणी ऋषी ह्मणतात. व तें प्रजोत्पत्ति होण्याकरितां (ऋतुकालीं) करावें.

सू०—वार्षिकमित्येतदाचक्षते ॥ १९ ॥

अ०—उपाकर्माला **वार्षिक** असें ह्मणतात ह्मणून तें प्रतिवर्षाऋतूंत करावें.

सू०–मध्यमाष्टकायामेताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वाऽपोऽभ्यवयन्ति ॥ २० ॥

अ०—उपाकर्मांत सांगितलेला होम माघी पौर्णिमेला अन्नानें करून उदकांत स्नान करावें.

* सावित्र्यादिक नऊ आहुति तुपानेंच द्याव्या.

सू०—एता एव तद्देवतास्तर्पयन्ति ॥ २१ ॥ आचार्यान् ऋषीन् पितॄंश्च ॥ २२ ॥

अ०—(नंतर) होमदेवतांचें तर्पण करून गृ. अ. ३ खं. ४ यांत सांगितलेलें तर्पणही करावें.

* प्रत्येक देवतेचें द्वितीयांत नांव घेऊन 'तर्पयामि' असें ह्मणत जावें.

सू०–एतदुत्सर्जनं ॥ २३ ॥

अ०—गृ. अ. ३ खं. ५ सूत्र २० पासून सांगितलेल्या कर्माला **उत्सर्जन** ह्मणतात.

खण्ड ६.

सूत्र–अथ काम्यानां स्थाने काम्याः ॥ १ ॥ चरवः ॥ २ ॥ तानेव कामानाप्नोति ॥ ३ ॥

अ०—श्रौत सूत्रांतील काम्येष्टींच्या व काम्य पशूंच्या स्थानीं गृह्याग्नीवर काम्य पाकयज्ञ करावे. पुरोडाशाचे स्थानीं चरु करावा. व पशूचे स्थानीं पशूच करावा. असें जो करील त्याला तींच फलें प्राप्त होतात.

* सोमस्थानीं सोम करूं नये.

सू०–अथ व्याधितस्यातुरस्य यक्ष्मगृहीतस्य वा षळाहुतिश्चरुः ॥ ४ ॥

अ०—पुढें रोगी, अंथरुणावर पडलेला, किंवा क्षयरोगी असतां त्यानें षळाहुति नामक (सहा आहुती देण्याजोगा) चरु करावा.

सू०–मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनायकमित्येतेन ॥ ५ ॥

अ०—'**मुञ्चामि०**' (८।८।१९) या पांच ऋचांनीं पांच आहुती देऊन सहावी स्विष्टकृत् आहुती द्यावी.

सू०–स्वप्नममनोज्ञं दृष्ट्वा अद्यानो देव सवितरिति द्वाभ्यां; यच्च गोषु दुष्वप्नमिति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत ॥ ६ ॥ यो मे राजन्युज्यो वा सखावेति वा ॥ ७ ॥

अ०—वाईट स्वप्न पडलें असतां '**अद्यानो०**' (अष्ट. ४ अ०

४ व २५) या दोन व '**यच्चगो०**' (अष्ट. ६ अ० ४ व. ९) या पांच अशा सात ऋचांनीं अथवा '**यो मे राजन्०**' (अष्ट. २ अ० ७ व १०) या एक ऋचेनेंच सूर्याचें उपस्थान करावें.

सू०–क्षुत्वा जृम्भित्वाऽमनोज्ञं दृष्ट्वा पापकं गन्धमाघ्रायाक्षिस्पन्दने कर्णध्वनने च सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत् कर्णाभ्यां मयि दक्षक्रतू इति जपेत् ॥ ८ ॥

अ०—शिंक आली असतां, जांभई आली असतां, कांहीं वाईट पाहिलें असतां, वाईट वास आला असतां, नेत्रस्फुरण झालें असतां किंवा कानांत (घुणघुण) शब्द झाला असतां '**सुचक्षा० क्रतू**' हा मंत्र जपावा.

सू०–अगमनीयां गत्वाऽयाज्यं याजयित्वाऽभोज्यं भुक्त्वाऽप्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्य चैत्यं यूपं चोपहत्य, पुनर्मा मैत्विन्द्रियं पुनरायुः पुनर्भगः पुनर्द्रविणमैतु मां पुनर्ब्राह्मणमैतु मां स्वाहा। इमे ये धिष्ण्यासो अग्नयो यथास्थानमिह कल्पतां। वैश्वानरो वावृधानो ऽन्तर्यच्छतु मे मनो हृद्यन्तरममृतस्य केतुः स्वाहेत्याज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ ९ ॥ समिधौ वा ॥ १० ॥ जपेद्वा ॥ ११ ॥

अ०—मैथुनास निषिद्ध (रजस्वला असतां किंवा रजस्वला झाल्यापासून सहावी रात्र व्यतीपात पर्व वगैरे) कालीं स्वस्त्रीशीं मैथुन, निषिद्ध आर्त्विज्य, व निषिद्ध भक्षण केलें असतां, अयोग्य दान घेतलें असतां किंवा अग्निचयनांतील यूपास स्पर्श केला असतां '**पुनर्मा० स्वाहा**' या दोन मंत्रानीं तुपाच्या दोन आहुती किंवा दोन समिधा द्याव्या अथवा जप करावा.

* येथें पाकयज्ञतन्त्र नको. जपपक्षीं मंत्रांतील **स्वाहा** शब्द ह्मणूं नये.

खण्ड ७.

सूत्र–अव्याधितं चेत् स्वपन्तमादित्योऽभ्यस्तमियाद्वाग्यतोऽनुपविशन् रात्रिशेषं भूत्वा येन सूर्य ज्योतिषा बाधसे तम इति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत ॥ १ ॥

अ०—रोगी नसून निजला असतां सूर्यास्त झाला, तर मौन धरून सारी रात्र उभें रहावें आणि सकाळीं **'येनसूर्य०'** (अष्ट. ७ अ० ८ व० १२) या पांच ऋचांनीं सूर्योपस्थान करावें.

सू०–अभ्युदियात् चेदकर्मश्रान्तमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यत इति समानमुत्तराभिश्चतसृभिरुपस्थानं ॥ २ ॥

अ०—तसेंच विहित कर्म केल्यानें दमलेला नसून किंवा वाईट कृत्य करून दमलेला असा निजला असतां सूर्योदय झाला तर मौन धरून सारा दिवस उभें रहावें व **'यस्यते०'** (अष्ट. ७ अ० ८ व० १३) या चार ऋचांनीं उपस्थान करावें.

* हें उपस्थान दुसरे दिवशीं सकाळीं करावें.

सू०–यज्ञोपवीती नित्योदकः संध्यामुपासीत वाग्यतः॥ ३ ॥

अ०—नित्यकर्म सांगतो. सव्य यज्ञोपवीत धारण करून व स्मृतींत सांगितलेलें मार्जनादिक करून मौन धरून संध्या देवतेची उपासना करावी.

सू०–सायमुत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदेशं सावित्रीं जपेदर्धास्तमिते मण्डल आ नक्षत्रदर्शनात् ॥ ४ ॥

अ०—सायंकाळीं वायव्य कोणाजवळ पश्चिम दिशेस तोंड करून सूर्यमंडल अर्धे अस्तास गेल्यापासून नक्षत्रें दिसूं लागे पावेतों गायत्रीमंत्राचा जप करावा.

सू०–एवं प्रातः ॥ ५ ॥ प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात् ॥ ६ ॥

अ०—ह्याप्रमाणें प्रातःकाळीं पूर्वेस तोंड करून उभें राहून अर्ध्या नक्षत्रांचा अस्त झाला ह्मणजे तेव्हांपासून सूर्यमंडल दिसूं लागेपावेतों गायत्रीजप करावा.

सू०—कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा, देवाः कपोत इति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा ॥ ७ ॥

अ०—जर कपोत पक्षी घरावर बसेल किंवा घरासमोरून जाईल तर 'देवाः'० (अष्ट० ८ अ. ८ व. २३) या सूक्तानें प्रति ऋचेस होम किंवा या सूक्ताचा जप करावा.

सू०—वयमु त्वा पथस्पते इत्यर्थचर्यां चरिष्यन् ॥ ८ ॥

अ०—द्रव्य मिळविण्याकरितां प्रवासास जाणें असेल तर जाण्यापूर्वीं 'वयमुत्वा'० (४।८।१७) या सूक्तानें प्रति ऋचेस होम, किंवा या सूक्ताचा जप करावा.

सू०—सम्पूषन्विदुषा इति नष्टमधिजिगमिषन् मूढो वा ॥ ९ ॥

अ०—हरवलेली वस्तु सांपडावी अशी इच्छा असेल तर किंवा मूर्खास आपल्याला ज्ञान प्राप्त व्हावें अशी इच्छा असेल तर 'संपूं०' (४।८।१९) या सूक्तानें प्रति ऋचेस होम किंवा सूक्ताचा जप करावा.

सू०-सम्पूषन्नध्वन इति महान्तमध्वानमेष्यन् प्रतिभयं वा ॥ १० ॥

अ०—लांबच्या किंवा भयंकर मार्गांत जाण्याची इच्छा असेल तर 'संपूं०' (१।३।२४) ह्या सूक्तानें प्रतिऋचेस होम किंवा सूक्ताचा जप करावा.

खण्ड ८.

सूत्र–अथैतान्युपकल्पयीत समावर्तमानो मणिं कुण्डले वस्त्रयुगं छत्रमुपानद्युगं दण्डं स्रजमुन्मर्दनमनुलेपनमाञ्जनमुष्णीषमित्यात्मने चाचार्याय च ॥ १ ॥

अ०—पुढें ज्याचें समावर्त्तन व्हावयाचें त्यानें आपल्याकरितां व आचार्याकरितां मणी, कुंडलें, दोन वस्त्रें, छत्री, चर्मीजोडा, वेळूचा दंड, माळा, उटणें (करंजाची बी), चंदनाची उटी, अंजन व पागोटें इतकीं मिळवून ठेवावीं.

सू०–यद्युभयोर्न विन्देताचार्यायैव ॥ २ ॥

अ०—जर दोघांकरितां न मिळतील तर आचार्याकरितांच मिळवावीं.

सू०—समिधं त्वाहरेदपराजितायां दिशि यज्ञियस्य वृक्षस्य ॥ ३ ॥

अ०—यज्ञाला उपयोगी अशा वृक्षाची ईशान्यदिशेकडील समिध आणावी.

सू०–आर्द्रामन्नाद्यकामः पुष्टिकामस्तेजस्कामो वा ब्रह्मवर्चसकाम उपवातां ॥ ४ ॥ उभयीमुभयकामः ॥ ५ ॥

अ०—अन्नादिक मिळण्याची इच्छा असेल किंवा पुष्टीची इच्छा असेल अथवा कांतीची इच्छा असेल तर ती समिध ओली आणावी आणि ब्रह्मतेज पाहिजे असेल तर शुष्क समिध आणावी आणि वर सांगितलेल्या सर्व इच्छा असतील तर ओलीकोर्डी समिध आणावी.

सू०–उपरि समिधं कृत्वा गामन्नं च ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय गौदानिकं कर्म कुर्वीत ॥ ६ ॥

अ०—आणलेली समिध वर ठेवावी आणि गाय व अन्न हीं ब्राह्मणाला देऊन गोदानांत सांगितलेलें कर्म करावें.

सू०—आत्मनि मन्त्रान्त्संनमयेत् ॥ ७ ॥

अ०—त्या गोदानकर्मांतील मंत्रांत **असत्** शब्दाचा प्रयोग करावा; ह्मणजे, **एनं** या ठिकाणीं **मां, अस्य** या ठिकाणीं **मम, ते** या ठिकाणीं **मे** व **यथासत्** या ठिकाणीं **यथासम्** असें ह्मणावें.

सू०-एकक्रीतकेन ॥ ८ ॥

अ०—ज्या करंजाचे फळांत एक बी असते तें वाटून अंगाला लावावें.

सू०—शीतोष्णाभिरद्भिः स्नात्वा, युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यहते वाससी आच्छाद्य अश्मनस्तेजोऽसि चक्षुर्मे पाहीति चक्षुषी आञ्जयीत ॥ ९ ॥

अ०—विसण घातलेल्या पाण्यानें स्नान करून **'युवं०'** (अष्ट. २ अ० २ व० २२) या ऋचेनें पूर्वसंपादित वस्त्रें नेसून व पांघरून **'अश्मनस्तेजोऽसिचक्षुर्मेपाहि'** या मंत्रानें डोळ्यांत अंजन घालावें.

* प्रथम उजव्या डोळ्यांत आणि नंतर डाव्या डोळ्यांत घालावें. प्रत्येक वस्त्राचे धारणास व प्रत्येक चक्षूचे अंजनास मंत्र ह्मणावा.

सू०—अश्मनस्तेजोऽसि श्रोत्रं मे पाहि इति कुण्डले आबध्नीत ॥ १० ॥

अ०—**'अश्मनस्तेजोऽसि श्रोत्रं मे पाहि'**, या मंत्रानें कानांत कुंडलें बांधावीं.

* प्रथम उजव्या आणि नंतर डाव्या कानांत बांधावीं व प्रत्येक वेळेस मंत्र ह्मणावा.

सू०—अनुलेपनेन पाणी प्रलिप्य मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पेत् बाहू राजन्यः उदरं वैश्यः उपस्थं स्त्री ऊरू सरणजीविनः ॥ ११ ॥

SURESH V. RANADE, Pune
B
3735
PERSONAL LIBRARY

अ०—अनुलेपनानें हात लिंपून (दोन्ही हातांनीं उटी घेऊन) तें अनुलेपन ब्राह्मणांनीं प्रथम मुखाला, क्षत्रियांनीं बाहूला, वैश्यांनीं पोटाला, स्त्रियांनीं जांघांना आणि पायांनीं मजल मारणारांनीं प्रथम मांड्यांना लावून नंतर इतर अवयवांना लावावें.

सू०—अनार्त्तोऽस्यनार्त्तोऽहं भूयासम् इति स्रजमपि बन्धीत न मालोक्तां ॥ १२ ॥ मालेति चेद् ब्रूयुः स्रगित्यभिधापयीत ॥ १३ ॥

अ०—**'अनार्त्तोऽस्यनार्त्तोऽहं भूयासम्'** या मंत्रानें **स्रक्** (माला) बांधावी परंतु तिला **माला** असें ह्मणूं नये. **माला** असें ह्मटलें तर पुन्हां **स्रक्** असें ह्मणून बांधावी.

सू०-देवानां प्रतिष्ठे स्थः सर्वतो मा पातमित्युपानहावास्थाय दिवश्छन्नासीतिच्छत्रमादत्ते ॥ १४ ॥

अ०—**'देवानां प्रतिष्ठे स्थः सर्वतो मा पातं'** हा मंत्र ह्मणून चर्मी जोडा घालावा आणि **'दिवश्छन्नासि'** हा मंत्र ह्मणून छत्री घ्यावी.

सू०—वेणुरसि वानस्पत्योऽसि सर्वतो मा पाहि· इति वैणवं दण्डं ॥ १५ ॥

अ०—**'वेणुरसि वानस्पत्योऽसि सर्वतो मा पाहि'**, हा मंत्र ह्मणून वेळूची काठी घ्यावी.

सूत्र-आयुष्यमिति सूक्तेन मणिं कण्ठे प्रतिमुच्योष्णीषं कृत्वा तिष्ठन्त्समिधऽमादध्यात् ॥ १६ ॥

अ०—**'आयुष्यं वर्च०'** (८।७।१७) हें सूक्त ह्मणून गळ्यांत मणि व डोकीस पागोटें घालून उभें राहून पूर्वी वर ठेवलेली समिध अग्नींत द्यावी.

खण्ड ९.

सूत्र—स्मृतं निंदा च विद्या च श्रद्धा प्रज्ञा च पंचमी। इष्टं दत्तमधीतं च कृतं सत्यं श्रुतं व्रतं। यदग्ने सेन्द्रस्य सप्रजापतिकस्य सऋषिकस्य सऋषिराजन्यस्य सपितृकस्य सपितृराजन्यस्य समनुष्यस्य समनुष्यराजन्यस्य साकाशस्य सातीकाशस्य सानूकाशस्य सप्रतीकाशस्य सदेवमनुष्यस्य सगन्धर्वाप्सरस्कस्य सहारण्यैश्च पशुभिर्ग्राम्यैश्च यन्म आत्मन आत्मनि व्रतं तन्मे सर्वव्रतमिदमहमग्ने सर्वतो भवामि स्वाहेति ॥ १ ॥

अ०—ती समिध देतांनां 'स्मृतं० स्वाहा' हा मंत्र ह्मणावा,

* 'जोडा काढून 'स्मृतंचमे' अस्मृतंचमे तन्म उभयव्रतं. असेंच 'निंदाचमे' अनिंदाचमे तन्म उभयव्रतं अशीं १२ पदांला बारा वाक्यें ह्मणून पुढें 'यदग्ने'० ह्मणून समिध द्यावी.

सू०—ममाग्नेवर्च इति प्रत्यृचं समिधोऽभ्यादध्यात् ॥ २ ॥

अ०—नंतर बसून ममाग्ने'० (८।७।१५) या १० ऋचांनीं प्रतिऋचेस समिध द्यावी.

सू०—यत्रैनं पूजयिष्यन्तो भवन्ति तत्रैतां रात्रीं वसेत् ॥ ३ ॥

अ०—ज्या ठिकाणीं याची लोक मधुपर्कपूजा करतील त्या ठिकाणींच सोडमुंज झाल्यानंतर त्या रात्रीं रहावें.

सू०—विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्यकृताऽनुज्ञातस्य वा स्नानम् ॥ ४ ॥

अ०—अरण्यकाध्ययन संपल्यानंतर गुरूला विचारावें कीं, तुह्माला काय दक्षिणा देऊं? नंतर गुरूनें मागितलेली दक्षिणा देऊन, अथवा गुरूनें दक्षिणा न मागतां समावर्त्तन करण्यास आज्ञा दिली असतां, समावर्त्तन करावें.

सू०—तस्यैतानि व्रतानि भवन्ति ॥ ५ ॥

अ०—त्या स्नातकास पुढें सांगितलेले नियम आहेत.

सू०—न नक्तं स्नायात् । न नग्नः स्नायात् । न नग्नः शयीत । न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात् । वर्षति न धावेत् ॥ ६ ॥

अ०—रात्रीं व नागव्यांनीं स्नान करूं नये, नागव्यांनीं निजूं नये, मैथुनाशिवाय नागवी स्त्री पाहूं नये, व पाऊस पडत असतां धावूं नये.

सू०—न वृक्षमारोहेत् । न कूपमवरोहेत् । न बाहुभ्यां नदीं तरेत् । न संशयमभ्यापद्येत ॥ ७ ॥ महद्वै भूतं स्नातको भवतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥

अ०—झाडावर चढूं नये, आडांत उतरूं नये, नदींत हातांनीं पोहूं नये, व जें केलें असतां प्राणाला धोका येईल असा संशय वाटेल तें करूं नये, स्नानक (सोडमुंज झालेला) हा महाश्रेष्ठ होतो असें (श्रुतींत) ऐकतों.

खण्ड १०.

सूत्र–गुरवे प्रस्नक्ष्यमाणो नाम प्रब्रुवीत ॥ १ ॥

अ०—समावर्त्तन झाल्यानंतर गुरू हा शिष्याला त्याचे घरीं पाठविणार त्या वेळीं स्नातकानें गुरूचें नांव संबुध्यंत उच्चारावें.

सू०–इदं वत्स्यामो भो इति ॥ २ ॥ उच्चैरूर्ध्वं नाम्नः ॥३॥

अ०—'इदं वत्स्यामो भोः' असें ह्मणावें; परंतु इदं या ठिकाणीं **'गृहस्थाश्रमं'** असें द्वितीयान्त ह्मणावें व तें गुरूचे नांवापुढें मोठ्यानें ह्मणावें.

* गुरूचें नांव हळू ह्मणून 'इदं' हें मोठ्यानें ह्मणावें.

सू०—प्राणापानयोरुपांशु ॥ ४ ॥ आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति च ॥ ५ ॥

अ०—गृ० अ० ३।१०।६ यांत सांगितलेला **'प्राणापानयो० परिददामि'** हा मंत्र हळू ह्मणावा, व **'आमंद्रै०'** (३।३।९) हीही ऋचा हळू ह्मणावी.

सू०—अतो वृद्धो जपति प्राणापानयोरुरुव्यचास्तया प्रपद्ये देवाय सवित्रे परिददामीत्यृचं च ॥ ६ ॥

अ०—शिष्यानें वरील २ मंत्र ह्मटले ह्मणजे गुरूंनींही ते मंत्र ह्मणावे.

सू०—समाप्योँ प्राक् स्वस्तीति जपित्वा महित्रीणामित्यनुमन्त्र्य ॥ ७ ॥

अ०—गुरूनें आपलें ह्मणणें संपविल्यावर, **'ओं प्राक् स्वस्ति'** असा जप करून **'महित्रीणां'** (८।८।४३) या सूक्तानें शिष्याला अनुमंत्रण करावें व 'गृहस्थाश्रम कर' अशी आज्ञा देऊन घरीं पाठवावें.

सू०—एवमतिसृष्टस्य न कुतश्चिद्भयं भवतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥

अ०—अशा रीतीनें पाठविलेल्या शिष्याला कोणापासूनही भय होत नाहीं असें ऐकतों.

सू०—वयसाममनोज्ञा वाचः श्रुत्वा कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इतिसूक्ते जपेद्देवीं वाचमजनयन्त देवा इति च ॥ ९ ॥

अ०—पक्ष्यांचा क्रूर शब्द ऐकिला तर **'कनिक्रद०'** (२।८।११) या दोन सूक्तांचा व **'देवीं०'** (६।७।५) या एक ऋचेचा जप करावा.

सू०—स्तुहिश्रुतंगर्त्तसदं युवानमिति मृगस्य ॥ १० ॥

अ०—हरिणांचा वाईट शब्द ऐकिला तर **'स्तुहि०'** (२।७ १८) या ऋचेचा जप करावा.

सू०—यस्या दिशो बिभीयाद्यस्माद्वा तां दिशमुल्मुकमुभयतः प्रदीप्तं प्रत्यस्येन्मन्थं वा प्रसव्यमालोड्याभयं मित्रावरुणा मह्यमस्त्वर्चिषा शत्रून्दहन्तं प्रतीत्य मा (प्र)ज्ञातारं मा प्रतिष्ठां विन्दन्तु मिथो भिन्दाना उपयन्तु मृत्युमिति संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमिति मन्थं न्यञ्चं करोति ॥ ११ ॥

अ०—ज्या दिशेपासून किंवा ज्यापासून भय होतें तो असेल त्या दिशेस दोन्ही बाजूंनीं पेटलेलें लांकूड 'अभयं०मृत्यु' हा मंत्र ह्मणून फेकावें किंवा मंथा (रवि) अप्रदक्षिण घुसळून त्या दिशेचे संमुख **'संसृष्टं०'** (८।३।१९) ही ऋचा ह्मणून पालथा करावा.

खण्ड ११.

सू०—सर्वतो भयादनाज्ञातादष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात् पृथिवी वृता साग्निना वृता तया वृतया वर्त्र्या यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । अन्तरिक्षं वृतं तद्वायुना वृतं तेन वृतेन वर्त्रेण यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । द्यौर्वृता सादित्येन वृता तया वृतया वर्त्र्या यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । दिशो वृतास्ताश्चन्द्रमसा वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । आपो वृतास्ता वरुणेन वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । प्रजा वृतास्ताः प्राणेन वृतास्ताभिर्वृताभिर्वर्त्रीभिर्यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । वेदा वृतास्ते छन्दोभिर्वृतास्तैर्वृतैर्वर्त्रैर्यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा । सर्वं वृतं तद् ब्रह्मणा वृतं तेन वृतेन वर्त्रेण यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा इति ॥ १ ॥

अ०—अमुक पुरुषापासूनच भय झालें असें ज्ञान न होतां सर्व दिशांपासून भय झालें तर तुपाच्या ८ आहुती **'पृथिवी०'** या ८ मंत्रांनीं द्याव्या.

* हें कर्म लौकिकाग्नीवर करावें. चक्षुषी व स्विष्टकृत् करूं नये.

सू०–अथापराजितायां दिश्यवस्थाय स्वस्त्यात्रेयं जपति यत इन्द्र भयामह इति च सूक्तशेषं ॥ २ ॥

अ०—पुढें ईशान्य दिशेस उभें राहून **'स्वस्तिनो०'** (४।३।७) हें सूक्त परिशिष्टासह व **'यतंइंद्र०'** (६।४।३८) हें सूक्त ह्मणावें.

* (गृ. अ. ३ खंड १० सू० ९) पासून या सूत्रापावेतों सांगितलेलें कर्म, गुरूनीं घरीं पाठविलेल्या शिष्याविषयीं समजावें.

खण्ड १२.

सूत्र–संग्रामे समुपोढे राजानं संनाहयेत् ॥ १ ॥

अ०—युद्धप्रसंग उपस्थित झाला असतां पुरोहितानें पुढें सांगितल्या रीतीनें राजाला सज्ज करावें:—

सू०–आत्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय ॥ २ ॥

अ०—(प्रथमतः) रथाच्या मागें उभें राहून **'आत्वा०'** (८।८।३१) हें सूक्त जपावें.

सू०—जीमूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् ॥ ३ ॥ उत्तरया धनुः ॥ ४ ॥ उत्तरां वाचयेत् ॥ ५ ॥

अ०—(नंतर) **'जीमू०'** (५।१।१९) या ऋचेनें राजाला कवच द्यावें, **'धन्वंना०'** (५।१।१९) या ऋचेनें धनुष्य द्यावें, आणि मग **'वक्ष्यन्ती०'** (५।१।१९) ही तिसरी ऋचा राजाकडून ह्मणवावी.

सू०—स्वयं चतुर्थीं जपेत्॥६॥ पञ्चम्येषुधिं प्रयच्छेत्॥७॥

अ०—(नंतर) स्वतां पुरोहितानें **'तेआचरं०'** (५।१।१९) ही चौथी ऋचा जपून **'बह्वीनांपि०'** (५।१।१९) या ऋचेनें (राजाला) भाता द्यावा.

सू०-अभिप्रवर्तमाने षष्ठीं ॥ ८ ॥

अ०—ज्या दिशेस जावयाचें त्या दिशेस रथ जात असतां 'रथेतिष्ठं०' (५।१।२०) ही सहावी ऋचा जपावी.

सू०-सप्तम्याश्वान् ॥ ९ ॥

अ०—'तीव्रान्घो०' (५।१।२०) या सातव्या ऋचेनें अश्वांनां अनुमंत्रण करावें.

सू०-अष्टमीमिषूनवेक्षमाणं वाचयति ॥ १० ॥

अ०—'रथवाहं०' (५।१।२०) ही आठवी ऋचा राजा बाणाकडे पाहत असतां त्याजकडून ह्मणवावी.

सू०-अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुमिति तलं नह्यमानं॥११॥

अ०—तळ बांधणाऱ्या राजाकडून 'अहिं०' (५।१।२१) ही ऋचा म्हणवावी.

सू०-अथैनं सारयमाणमुपारुह्याभीवर्त्तं वाचयति प्रयोवां मित्रावरुणेति च द्वे ॥ १२ ॥

अ०—सारथी रथांतून राजाला नेत असतां राजाजवळ पुरोहितानें रथांत बसून अभीवर्तेन०'(८।८।३२) हें सूक्त व 'प्रयोवां०' या दोन ऋचा (६।७।६) अशीं राजाकडून ह्मणवावीं.

सू०-अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौपर्णैः ॥ १३ ॥

अ०—नंतर आशु०' (८।५।२२) 'शास०' (८।८।१०) आणि 'सौपर्ण' या तीन सूक्तांनीं राजाला अवलोकन करावें.

सू०-प्रधारयन्तु मधुनो घृतस्येत्येतत् सौपर्णं ॥ १४ ॥

अ०—'प्रधा०' हें सौपर्णसूक्त आहे.

* दुसरें सौपर्ण ह्मणूं नये.

सू०-सर्वादिशोऽनुपरियायात् ॥ १५ ॥

अ०—(नंतर) क्रमानें सर्व दिशांकडून जावें.

सू०–आदित्यमौशनसं वावस्थाय प्रयोधयेत् ॥ १६ ॥

अ०—दिवसा ज्या दिशेस सूर्य असेल त्या दिशेस व रात्रीं ज्या दिशेस शुक्र असेल त्या दिशेस उभें राहून युद्ध करावें.

सू०–उपश्वासय पृथिवीमुत द्यामिति तृचेन दुन्दुभिमभिमृशेत् ॥ १७ ॥

अ०—'उपश्वासय०' (४।७।३) या तीन ऋचांनीं राजानें दुंदुभीला स्पर्श करावा.

सू०—अवसृष्टा परापतेतीषून्विसर्जयेत् ॥ १८ ॥

अ०—'अवसृष्टा०' (५।१।२२) या ऋचेनें बाण टाकावे.

सू०–यत्र बाणाः संपतन्तीति युध्यमानेषु जपेत् ॥ १९ ॥

अ०—युद्ध चाललें असतां (पुरोहितानें) 'यत्रबा०', (५।१।२) या ऋचेचा जप करावा.

सू०–संशिष्याद्वा संशिष्याद्वा ॥ २० ॥

अ०—अथवा सर्व मंत्र राजाला म्हणण्यास सांगावे.

इति तृतीयोऽध्यायः

अध्याय ४.

खण्ड १.

सूत्र–आहिताग्निश्चेदुपतपेत्प्राच्यामुदीच्यामपराजितायां वा दिश्युदवस्येत् ॥ १ ॥

अ०—अग्निहोत्री रोगांनीं पीडित झाला तर त्यानें अग्नीसह पूर्वेस उत्तरेस किंवा ईशान्येस गांवाबाहेर जाऊन रहावें.

सू०–ग्रामकामा अग्नय इत्युदाहरन्ति ॥ २ ॥ आशंसन्त एनं ग्राममाजिगमिषन्तोऽगदं कुर्युरिति ह विज्ञायते ॥ ३ ॥

अ०—अग्नींनां गांवांत राहण्याची इच्छा आहे असें ब्रह्मवेत्ते ह्मणतात; त्या अर्थीं ह्याप्रमाणें गांवाबाहेर अग्नी नले असतां ते अग्निहोत्र्याला आशीर्वाद देऊन निरोगी करितील असें समजावें व हें **आश्वलायनासही** मान्य आहे.

सू०–अगदः सोमेन पशुनेष्टयेष्ट्वावस्येत् ॥ ४ ॥ अनिष्ट्वा वा ॥ ५ ॥

अ०—निरोगी झाला ह्मणजे त्यानें सोमयज्ञ, पशुयज्ञ, इष्टी या करून अथवा न करितां गांवांत येऊन रहावें.

* येथें सोमशब्दानें अग्निष्टोम पशुशब्दानें ऐंद्राग्न इष्टिशब्दानें आग्नेय अष्टाकपालद्रव्यक इष्टि समजावी.

सू०–संस्थिते भूमिभागं खानयेद्दक्षिणपूर्वस्यां दिशि दक्षिणापरस्यां वा ॥ ६ ॥

अ०–मरण पावला तर भूमीचा भाग आग्नेय दिशेस किंवा नैर्ऋत्य दिशेस खणवावा.

सू०–दक्षिणाप्रवणं प्राग्दक्षिणाप्रवणं वा प्रत्यग्दक्षिणाप्रवणमित्येके ॥ ७ ॥

अ०—दक्षिणेस किंवा अग्नेयदिशेस उतरती खांच करावी. निर्ऋतिदिशेसही उतरती खांच करावी असेंही कोणी ऋषी ह्मणतात.

सू०– यावानुद्बाहुकः पुरुषस्तावदायामं ॥ ८ ॥ व्यासमात्रं तिर्यक् ॥ ९ ॥ वितस्त्यर्वाक् ॥ १० ॥

अ०—वर हात करून उभा राहिलेल्या पुरुषाइतकी लांब, वांवभर रुंद व वीतभर खोल अशी खांच करावी.

सू०-अभित आकाशं श्मशानं ॥ ११ ॥ बहुलौषधिकं ॥ १२ ॥

अ०—सर्व बाजूंनीं आकाश आहे व पुष्कळ औषधी जेथें आहेत असें स्मशान असावें.

* मध्यें आकाश नसावें. अस्थी पुरण्याचें स्मशान व दहन करण्याचें स्मशान अशीं दोन प्रकारचीं स्मशानें आहेत.

सू०-कण्टकिक्षीरिणस्त्विति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १३ ॥

अ०—वास्तुप्रकरणांत जे वृक्ष उपटून टाकण्यास सांगितले आहेत त्याप्रकारचे वृक्ष वगैरे असल्यास उपटून टाकावे.

* हें ही लक्षण दोन्ही स्मशानांस लागू आहे.

सू०-यत्र सर्वत आपः प्रस्यन्देरन्नेतदादहनस्य लक्षणं श्मशानस्य ॥ १४ ॥

अ०—ज्या प्रदेशावरून सर्व बाजूंनां उदक जातें तें दहन करण्याचें स्मशान असावें.

* सर्व बाजूंनीं उतरती व मध्यें उंच अशी भूमि असावी हें तात्पर्य.

सू०-केशश्मश्रुलोमनखानीत्युक्तं पुरस्तात् ॥ १५ ॥

अ०—(और्ध्वदेहिकाचे प्रारंभीं) श्रौत अध्याय ६ खंड १० यांत सांगितल्याप्रमाणें वपनादि करावें.

सू०-द्विगुल्फं बर्हिराज्यं च ॥ १६ ॥

अ०—(पूर्वीं) पुष्कळ तूप व पुष्कळ दर्भ आणून ठेवावे.

सू०-दधन्यत्र सर्पिरानयन्त्येतत्पित्र्यं पृषदाज्यं ॥ १७ ॥

अ०—दह्यांत तूप घालावें. याला पितरांस उपयोगी पृषदाज्य असें ह्मणतात; हेंही पुष्कळ आणून ठेवावें.

* हें प्रेतकर्म आहे तरी यांत कर्त्यानें प्रचीनावीतित्व आग्नेयी-मुखत्व व कर्माला आग्नेयीसंस्थत्व करावें.

खण्ड २.

सू०–अथैतां दिशमग्नीन्नयन्ति यज्ञपात्राणि च ॥ १ ॥

अ०—नंतर ज्या दिशेस भुई खणली असेल त्या दिशेस मृताच्या बांधवांनीं अग्नि व यज्ञपात्रें न्यावीं.

सू०–अन्वञ्चं प्रेतमयुजोऽमिथुनाः प्रवयसः ॥ २ ॥

अ०—(आणि मग) यज्ञपत्रांचे मागून प्रेत न्यावें. प्रेत नेणारांची विषम संख्या असावी आणि नेणारे वृद्ध असून बायकापुरुष मिश्र नसावेत.

* ह्मणजे सर्व बायकाच असाव्या किंवा सर्व पुरुषच असावे हें तात्पर्य.

सू०–पीठचक्रेण गोयुक्तेनेत्येके ॥ ३ ॥

अ०—बैल जोडलेल्या गाडी वगैरेंनींही प्रेत न्यावें असें कोणी ऋषी ह्मणतात.

सू०–अनुस्तरणीं ॥ ४ ॥

अ०—ज्या स्त्रीपशूनें प्रेताचें आच्छादन करितात ती अनुस्तरणी. अनुस्तरणी करावी असेंही कोणी ऋषी ह्मणतात.

सू०–गां ॥ ५ ॥ अजां वैकवर्णाम् ॥ ६ ॥

अ०—गाय किंवा एकरंगी शेळीही अनुस्तरणी करावी.

सू०–कृष्णामेके ॥ ७ ॥

अ०—काळी शेळीही अनुस्तरणी करावी असेंही कोणी ऋषी ह्मणतात.

सू०–सव्ये बाहौ बद्ध्वानुसंकालयन्ति ॥ ८ ॥

अ०—त्या पशूचा पुढील डावा पाय बांधून त्यास प्रेताचे मागून न्यावें.

सू०–अन्वंचोऽमात्या अधोनिवीताः प्रवृत्तशिखा ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्याः ॥ ९ ॥

अ०—(आणि) त्या पशूचे मागून बांधवादिकांनीं, माळेसारखें जानवें करून व शेंड्या मोकळ्या करून वडील पुढें व धाकटे मागें अशा क्रमानें जावें.

सू०–प्राप्यैवं भूमिभागं क(ग)र्त्तोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोक्षत्यपेतवीतविचसर्पतात इति ॥ १० ॥

अ०—याप्रमाणें स्मशानांत गेल्यावर क्रियाकर्त्यानें त्या खांचेला तीन वेळां उलट्या प्रदक्षिणा घालतांना शमीच्या फांदीनें 'अपेत०' (७।६।१५) ही ऋचा ह्मणून प्रोक्षण करावें.

* दर प्रदक्षिणेस मंत्र ह्मणत जावा. '**गर्तोदकेन**' असा पाठ घेतला त्यापक्षीं खांच खणतेवेळीं आहवनीयस्थानाचे ऐशान्येस गुडघ्याइतका खोल खड्डा खणावा व त्यांत पाणी घालून पाण्यांत शेवाळ व टाकावें. व त्या पाण्यानें प्रोक्षण करावें.

सू०–दक्षिणपूर्व उद्ध(द्धृ)तान्त आहवनीयं निदधाति ॥ ११ ॥ उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यं ॥ १२ ॥ दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम् ॥ १३ ॥

अ०—त्या खांचेंत किंवा चराचे बाहेर आग्नेयकोणास आहवनीयाग्नि वायव्यकोणास गार्हपत्याग्नि आणि निर्ऋतिकोणास दक्षिणाग्नि ठेवावा.

सू०–अथैनमन्तर्वेदीध्मचितिं चिनोति यो जानाति ॥१४॥

अ०—नंतर ज्याला चिता रचण्याची माहिती असेल त्यानें त्या खांचेमध्यें काष्ठांनीं चिता रचावी.

* त्यांचेमध्यें सुवर्ण व तीळ टाकून मग चिता रचावी.

सू०–तस्मिन् बर्हिरास्तीर्य कृष्णाजिनं चोत्तरलोम तस्मिन् प्रेतं संवेशयन्त्युत्तरेण गार्हपत्यं हृत्वाऽऽहवनीयमभिमुखशिरसं ॥ १५ ॥

अ०—(पुढें) कर्त्यानें त्या चितेवर दर्भ अंथरून व त्यावर कृष्णाजिन ऊर्ध्वकेश असें अंथरावें. त्यावर बांधवांनीं प्रेताला गार्हपत्याच्या उत्तर बाजूनें नेऊन आहवनीयाकडे त्याचें डोकें करून निजवावें.

सू०–उत्तरतः पत्नीं ॥ १६ ॥

अ०—प्रेताच्या उत्तरेस पत्नीला निजवावें.

सू०–धनुश्च क्षत्रियाय ॥ १७ ॥

अ०—प्रेत क्षत्रिय असेल तर त्याचे उत्तरेस धनुष्यही ठेवावें.

सू०–तामुत्थापयेद्देवरः पतिस्थानीयोऽन्तेवासी जरद्दासो वोदीर्ष्वनार्यभिजीवलोकमिति ॥ १८ ॥

अ०—नंतर मृताच्या पत्नीला दीरानें, शिष्यानें किंवा जुन्या व ह्मातान्या दासानें 'उदीर्ष्व०' (७।६।२७) ही ऋचा ह्मणून उठवावी.

* येथें दीराला पतिस्थानीय असें ह्मटलें आहे याचें तात्पर्य पतिसंनिध नसतां पुंसवनादि संस्कार दीरानें करावे.

सू०–कर्त्ता वृषले जपेत् ॥ १९ ॥

अ०—उठविणारा शूद्र असल्यास मंत्र कर्मकर्त्यानें ह्मणावा.

सू०–धनुर्हस्तादाददानो मृतस्येति धनुः ॥ २० ॥

अ०—(नंतर) 'धनुर्ह०' (७।६।२७) या ऋचेनें धनुष्य उचलावें.

सू०—उक्तं वृषले ॥ २१ ॥

अ०—हें धनुष्य उचलणारा शूद्र असल्यास तेव्हांही वर लिहिल्याप्रमाणें कर्त्यानेंच मंत्र ह्मणावा.

सू०—अधिज्यं कृत्वा संचितिमचित्वा संशीर्यानुप्रहरेत् ॥ २२ ॥

अ०—प्रेतावर काष्ठचिता रचण्याच्या पूर्वी धनुष्याची प्रत्यंचा लावून (दोरी ओढून) धनुष्य मोडून प्रेताचे उत्तरेस चितेवर टाकवें.

खण्ड ३.

सूत्र—अथैतानि पात्राणि योजयेत् ॥ १ ॥

अ०—नंतर पुढें सांगितल्याप्रमाणें प्रेतावर यज्ञपात्रें योजावीं.

* या पात्रयोजनापूर्वी प्रेताच्या सप्तच्छिद्रांवर सुवर्णशकलें ठेवावीं व प्रेतावर तुपानें भिजलेले तीळ टाकावे.

सू०—दक्षिणे हस्ते जुहूं ॥ २ ॥ सव्य उपभृतं ॥ ३ ॥ दक्षिणे पार्श्वे स्फ्यं । सव्येऽग्निहोत्रहवणीं ॥ ४ ॥ उरसि ध्रुवां । शिरसि कपालानि । दत्सु ग्राव्णः ॥ ५ ॥

अ०—उजव्या हातावर जुहूपात्र डाव्या हातावर उपभृत् उजव्या बाजूस स्फ्यपात्र व डाव्या बाजूस अग्निहोत्रहवणीपात्र उरावर ध्रुवापात्र, शिरावर कपालपात्रें आणि दांतांवर ग्रावपात्रें—

सू०—नासिकयोः स्रुवौ ॥ ६ ॥ भित्त्वा चैकम् ॥ ७ ॥

अ०—दोन्ही नाकपुड्यांवर दोन स्रुवापात्रें ठेवावीं. स्रुवा एक असेल तर ती फोडून दोनही नाकपुड्यांवर ठेवावी.

सू०—कर्णयोः प्राशित्रहरणे ॥ ८ ॥ भित्त्वा चैकम् ॥ ९ ॥

अ०—त्याचप्रमाणें दोन्ही कानांवर दोन प्राशित्रहरणपात्रें ठेवावीं. हेंही प्राशित्रहरण एक असेल तर तें फोडून दोन्ही कानांवर ठेवावें;—

सू०–उदरे पात्रीं ॥ १० ॥ समवत्तधानं च चमसं ॥ ११ ॥ उपस्थे शम्यां ॥ १२ ॥ अरणी ऊर्वोः, उलूखलमुसले जङ्घयोः ॥ १३ ॥ पादयोः शूर्पे ॥ १४ ॥ च्छित्त्वा चैकम् ॥ १५ ॥

अ०—उदरावर पात्री हें पात्र व समवत्तधानचसमपात्र, उपस्थावर शम्यापात्र, दोन्ही मांड्यांवर दोन अरणी, उजव्या गुडघ्यावर उखळ व डाव्यावर मुसल आणि दोन्ही पायांवर दोन सुपें ठेवावीं. सूप एक असेल तर तें फाडून दोन्ही पायांवर ठेवावें.

सू०—आसेचनवन्ति पृषदाज्यस्य पूरयन्ति ॥ १६ ॥

अ०—ज्यांनां बिल आहे अशीं सर्व पात्रें पृषदाज्यानें भरून योजावीं.

सू०–अमा पुत्रो दृषदुपले कुर्वीत ॥ १७ ॥

अ०—दृषत् व उपल हीं पुत्रानें घ्यावीं.

* ह्मणजे आपल्या उपयोगाकरितां घरींच ठेवावीं.

सू०–लौहायसं च कौलालं ॥ १८ ॥

अ०—लौहायस व कौलाल ह्मणजे यज्ञोपयोगी वांकस कोयता वगैरे लोखंडी सामानही घ्यावें.

सू०–अनुस्तरण्या वपामुत्खिद्य शिरोमुखं ॥ प्रच्छादयेदग्नेर्वर्मपरिगोभिर्व्ययस्वेति ॥ १९ ॥

अ०—अनुस्तरणीची वपा काढून त्या वपेनें प्रेताचें शिर मुखासुद्धां 'अग्ने०' (७।६।२१) या ऋचेनें झांकावें.

सू०– वृक्का उद्धृत्य पाण्योरादध्यादतिद्रवसारमेयौ श्वानाविति दक्षिणे दक्षिणं सव्ये सव्यं ॥ २० ॥

अ०—वृक्क ह्मणजे कुक्षींतील विशेष मांसगोल काढून ते प्रेताचे उजव्या हातावर उजव्या बाजूचा वृक्क, व डाव्या हातावर डाव्या बाजूचा वृक्क असे 'अतिद्रव०' (७।६।१५) या ऋचेनें ठेवावे.

सू०—हृदये हृदयं ॥ २१ ॥

अ०—प्रेताचे हृदयावर अनुस्तरणीचें हृदय ठेवावें.

सू०—पिंड्यौ चैके ॥ २२ ॥ वृक्कापचार इत्येके ॥ २३ ॥

अ०—कोणी ऋषी वृक्काजवळ व कोणी वृक्काचे अभावीं पिठाचे पिंड दोन्ही हातांवर ठेवावे. असें ह्मणतात.

* अनुस्तरणी केली असेल तर वृक्काचा अभाव संभवत नाहीं असें असतां वृक्काचे अभावीं असें ह्मटलें आहे ह्यावरून अनुस्तरणी केलीच पाहिजे असें नाहीं.

सू०—सर्वां यथाङ्गं विनिक्षिप्य चर्मणा प्रच्छाद्येममग्ने चमसं माविजिह्वर इति प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते ॥ २४ ॥

अ०—अनुस्तरणीचा जो जो अवयव तो तो प्रेताच्या त्या त्या अवयवावर ठेवून तिच्या चर्मानें प्रेताला आच्छादन करून 'इममग्ने०' (७।६।२१) या ऋचेनें प्रेताच्या अंगावर भरून ठेवलेल्या चमसाचें अनुमंत्रण करावें.

सू०—सव्यं जान्वाच्य दक्षिणाग्नावाज्याहुतीर्जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा लोकाय स्वाहानुमतये स्वाहेति ॥ २५ ॥

अ०—डावी मांडी भुईवर ठेवून दक्षिणाग्नीवर तुपाच्या ४ आहुती (१) **अग्नये स्वाहा**, (२) **सोमाय स्वाहा**, (३) **लोकाय स्वाहा** आणि (४) **अनुमतये स्वाहा** या चार मंत्रांनीं द्याव्या.

सू०—पञ्चमीमुरसि प्रेतस्यास्माद्वै त्वमजायथा अयं त्वदधिजायतामसौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति ॥ २६ ॥

अ०—पांचवी आहुती प्रेताच्या उरावर 'अस्माद्वै० स्वाहा' या मंत्रानें द्यावी.

* मंत्रांतील असौ या पदाचे ठिकाणीं प्रेताचें सम्बुध्यन्त नांव घ्यावें.

खण्ड ४.

सू०—प्रेष्यति युगपदग्नीन् प्रज्वालयतेति ॥ १ ॥

अ०—कर्त्यानें एकदम ३ अग्नी पेटवा ह्मणून हाताखालचे मंडळीस आज्ञा करावी. नंतर त्याप्रमाणें त्यांनीं अग्नी पेटवावे.

सू०—आहवनीयश्चेत् पूर्वं प्राप्नुयात्स्वर्गलोक एनं प्रापदिति विद्याद्रात्स्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥ २ ॥

अ०—आहवनीय अग्नि प्रेतास प्रथम स्पर्श करील तर तो अग्निहोत्र्यास स्वर्गलोकीं नेईल; आणि त्यास स्वर्गलोकींच संपत्ति प्राप्त होते व पुत्राला मनुष्यलोकीं प्राप्त होते असें समजावें.

सू०—गार्हपत्यश्चेत् पूर्वं प्राप्नुयादन्तरिक्षलोक एनं प्रापदिति विद्याद्रात्स्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥ ३ ॥

अ०—गार्हपत्याग्नि जर प्रथम स्पर्श करील तर तो अग्निहोत्र्यास अंतरिक्षलोकीं नेईल व तेथेंच त्यास संपत्ति प्राप्त होईल आणि त्याचे पुत्राला मनुष्यलोकीं संपत्ति प्राप्त होईल असें समजावें.

सू०—दक्षिणाग्निश्चेत् पूर्वं प्राप्नुयान् मनुष्यलोक एनं प्रापदिति विद्याद्रात्स्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥ ४ ॥

अ०—दक्षिणाग्नि जर प्रथम स्पर्श करील तर तो अग्निहोत्र्यास मनुष्यलोकीं ठेवील व त्यास मनुष्यलोकींच संपत्ति प्राप्त होऊन पुत्रालाही मनुष्यलोकींच संपत्ति प्राप्त होईल असें समजावें.

सू०—युगपत्प्राप्तौ परामृद्धिं वदन्ति ॥ ५ ॥

अ०—सर्व अग्नींनीं एकदम स्पर्श केला तर ते अग्निहोत्र्यास अत्युत्कृष्ट स्थानीं नेतील व त्यास उत्कृष्ट स्थानीं व पुत्रास मनुष्यलोकीं उत्कृष्ट संपत्ति मिळते असें वेदवेत्ते ह्मणतात.

सू०—तं दह्यमानमनुमन्त्रयते प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्वेभिरिति समानं ॥ ६ ॥

अ०—तें प्रेत दग्ध होत असतां 'प्रेहिप्रेहि'० या पांच ऋचांपैकीं तिसरी खेरीज करून चार (७।६।१५) ऋचांनीं, 'मैनमग्ने०' (७।६।२०) या सहा ऋचांनीं, 'पूषात्वे०' (७ ६।२३) या चार ऋचांनीं, 'उपसर्प०' (७।६।२७) या चार ऋचांनीं, 'सोमएके०' (८।८।१२) यां पांच ऋचांनीं, व 'उरूणसा'० (७।६।१६) या एक ऋचेनें अनुमंत्रण करावें.

सू०—स एवंविदा दह्यमानः सहैव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति ह विज्ञायते ॥ ७ ॥

अ०—हा प्रकार जाणून अग्निहोत्र्याचें प्रेत दग्ध करित असतां अग्निहोत्री धूमाबरोबर स्वर्गलोकास जातो असें ऐकतों.

* तात्पर्य, जाणून कर्म करावें.

सू०—उत्तरपुरस्तादाहवनीयस्य जानुमात्रं गर्त्तं खात्वाऽवकां शीपालमित्यवधापयेत्ततो ह वा एष निष्क्रम्य सहैव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति ह विज्ञायते ॥ ८ ॥

अ०—आहवनीयाचे ईशान्येस गुढघ्याइतकी खांच करून तींत नीळ व शेवाळ टाकून ठेवावें; अग्निहोत्री या खांचेंतून निघून धुराबरोबर स्वर्गलोकीं जातो असें श्रुतींत प्रतिपादिलें आहे.

* अग्निहोत्री हा लिंगदेहानें या खांचेंत पार्थिवदेहाला संस्कार होईपर्यंत राहून, दहनसंस्कारानंतर या खांचेंतून निघून धुराबरोबर स्वर्गलोकीं जातो असें श्रुतीचें तात्पर्य आहे. ही खांच प्रथमच नीळ व शेवाळ घालून करून ठेवावी.

सू०–इमे जीवा वि मृतैरावबृत्रन्निति सव्यावृतो व्रजन्त्यनवेक्ष्यमाणाः ॥ ९ ॥

अ०—(नंतर) कर्त्यांनें 'इमे०' (७।६।२६) ही ऋचा ह्मणून डाव्या बाजूनें सर्वांनीं वळून मागें न पहातां स्मशानांतून यावें:—

सू०–यत्रोदकमवहद्भवति तत्प्राप्य सकृदुन्मज्यैकांऽजलिमुत्सृज्य तस्य गोत्रं नाम च गृहीत्वोत्तीर्यान्यानि वासांसि परिधाय सकृदेनान्यापीड्योदग्दशानि विसृज्यासत आनक्षत्रदर्शनात् ॥ १० ॥

अ०—(व) जेथें अप्रवाहोदक असेल तेथें सर्वांनीं येऊन एक वेळ बुडी मारून त्या प्रेताचें नांव व गोत्राचा उच्चार करून एक एक ओंजळ पाणी द्यावें, नंतर उदकांतून बाहेर येऊन दुसरीं वस्त्रें नेसून ओलीं वस्त्रें एकदां पिळून तीं उत्तरेस दशा करून वाळत टाकावीं व तेथें नक्षत्रदर्शनपावेतों बसावें.

सू०–आदित्यस्य वाऽदृश्यमाने प्रविशेयुः ॥ ११ ॥

अ०—अथवा सूर्यमंडळ दिसत नाहीसें झालें म्हणजे घरांत प्रवेश करावा.

* हें कृत्य रात्रीं झालें असतां नक्षत्रें दिसत नाहीशीं झाल्यावर किंवा सूर्यदर्शनीं घरांत प्रवेश करावा.

सू०–कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठजघन्याः ॥ १२ ॥

अ०—धाकटीं माणसें प्रथम आणि वडील माणसें मागाहून अशा क्रमानें घरांत प्रवेश करावा.

सू०–प्राप्यागारमश्मानमग्निं गोमयमक्षतांस्तैलमप उपस्पृशन्ति ॥ १३ ॥

अ०—याप्रमाणें सर्वांनीं घरीं जाऊन अश्मा, अग्नि, गाईचें शेण, अक्षता, तिल व उदक या पदार्थांला स्पर्श करावा.

सू०–नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचेरन् ॥ १४ ॥

अ०—मरणदिवशीं रात्रीं घरीं स्वयंपाक करूं नये.

सू०–क्रीतोत्पन्नेन वा वर्त्तेरन् ॥ १५ ॥

अ०—खावयाचे पदार्थ विकत आणून अथवा कोणीं आणून दिले तर त्यांनीं निर्वाह करावा.

सू०–त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनः स्युः ॥ १६ ॥

अ०—तीन दिवसपर्यंत क्षार पदार्थ कोद्रवादि व लवण खाऊं नये.

सू०–द्वादशरात्रं वा महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेरन् ॥ १७ ॥

अ०—महागुरु ह्मणजे आईबाप किंवा उपनयन करून वेद पढविणारा मृत झाला असतां १२ किंवा १० दिवस दान व अध्ययन करूं नये.

* हा विकल्प पुढील सूत्राच्या अनुरोधानें लिहिला आहे.

सू०–दशाहं सपिण्डेषु ॥ १८ ॥ गुरौ चासपिण्डे ॥ १९ ॥ अप्रत्तासु च स्त्रीषु ॥ २० ॥

अ०—सपिंड, असपिंड गुरु, आणि अविवाहित कन्या हीं मृत झाली असतां १० दिवसपर्यंत दान व अध्ययन सोडावें.

सू०–त्रिरात्रमितरेष्वाचार्येषु ॥ २१ ॥ ज्ञातौ चासपिण्डे ॥ २२ ॥ प्रत्तासु च स्त्रीषु ॥ २३ ॥ अदन्तजाते ॥ २४ ॥ अपरिजाते च ॥ २५ ॥

अ०—वेदाचा कांहीं भाग पढविणारे आचार्य, समानोदक, विवाहित कन्या, दांत न आलेलें मूल, व अपूर्ण गर्भ हे मृत झाले असतां तीन दिवसपर्यंत दान व अध्ययन करूं नये.

सू०–एकाहं सब्रह्मचारिणि ॥ २६ ॥ समानग्रामीये च श्रोत्रिये ॥ २७ ॥

अ०—सहाध्यायी मृत झाला असतां व आपल्या गांवांतील वैदिक मृत झाला असतां एक दिवस दान व अध्ययन करूं नये.

* या खंडांतील सोळाव्या व सत्राव्या सूत्राचा अर्थ कोणी असा करितात कीं, महागुरु मृत झाला असतां त्रिरात्रपर्यंत अथवा बारा दिवसपर्यंत क्षार व लवण पदार्थ खाऊं नये असा विकल्प करून 'दानाध्ययने वर्जयेरन्दशाहं सपिंडेषु' असें १८ वें सूत्र मानून अठराव्या सूत्रापासून या शेवटच्या सूत्रापावेतों सांगितलेला हा अशौचसंक्षेप आहे ह्याचा विस्तार स्मृतीवरून समजावा. अग्निहोत्र्याचे प्रेताशिवाय इतरांचे प्रेतांचा विधि **'वृत्तिग्रंथांत'** लिहिला आहे.

खण्ड ५.

सू०–सञ्चयनमूर्ध्वं दशम्याः कृष्णपक्षस्यायुजास्वेकनक्षत्रे ॥ १ ॥

अ०—कृष्णपक्षीं दशमीपुढील विषम तिथींला पूर्वा, पूर्वाषाढा, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तरा, उत्तराषाढा, व उत्तराभाद्रपदा यांखेरीज नक्षत्रांवर अस्थिसंचयन कर्म करावें.

* हा काल वत्सरांते सपिंडीकरणपक्षीं समजावा.

सू०–अलक्षणे कुम्भे पुमांसमलक्षणायां स्त्रियमयुजोऽमिथुनाः प्रवयसः ॥ २ ॥

अ०—अमंगल कुंभांत पुरुषाच्या अस्थी व अमंगल कुंभीमध्यें स्त्रियांच्या अस्थी विषम संख्याक ह्मातार्‍यांनीं गोळा कराव्या. त्यांत बायका व पुरुष मिश्र नसावे.

* स्तनरहित खापरी घागर ह्मणजे कुंभ व स्तनसहित ह्मणजे कुंभी असें समजावें. अस्थी गोळा करण्यास सर्व पुरुष किंवा सर्व बायकाच असाव्या.

सू०–क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोक्षति शीतिके शीतिकावतीति ॥ ३ ॥

अ०––दुधानें मिश्र केलेलें पाणी शमीच्या डहाळ्यांनीं तीन वेळ त्या मृताच्या खांचेस उलट्या प्रदक्षिणा घालतांनां **'शीतिके०'** (७।६।२२) या ऋचेनें प्रोक्षण करावें.

* दर प्रदक्षिणेस मंत्र ह्मणत जावा.

सू०–अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्थ्यसंह्रादयन्तोऽवदध्युः पादौ पूर्वं शिर उत्तरं ॥ ४ ॥

अ०—एकेक अस्थि अंगुष्ठ आणि अनामिकेनें घेऊन त्या न वाजवितां कुंभांत ठेवाव्या व त्या अस्थी पायाकडून डोक्यापर्यंत वेंचीत जावें.

सू०–सुसंचितं संचित्य पवनेन सम्पूय यत्र सर्वत आपो नाभिस्यन्देरन्नन्या वर्षाभ्यस्तत्र गर्त्तेऽवदध्युरुपसर्प मातरं भूमिमेतामिति ॥ ५ ॥

अ०—याप्रमाणें अस्थी नीट वेंचून कुंभांत ठेवल्यावर चिताभस्म सुपानें पाखडावें व त्यांतील बारीक अस्थी त्या कुभांत ठेविल्यानंतर तो कुंभ, ज्या खांचेंत कोणतेही बाजूनें पर्जन्याचे उदकावांचून उदक येणार नाहीं अशा खांचेंत **'उपसर्प०'** (७।६।२७) या ऋचेनें ठेवावा.

* हा मंत्र कर्त्यानेंच ह्मणावा आणि यापुढेंही कर्त्यानेंच मंत्र ह्मणावे.

सू०–उत्तरया पांसूनवकिरेत् ॥ ६ ॥ अवकीर्योत्तराम् ॥७॥

अ०—(आणि पुढें) **उच्छ्वंचस्व०** (७।६। २८) या ऋचेनें त्या खांचेंत कुंभाचे तोडापर्यंत माती टाकावी; आणि नंतर **उच्छ्वंचमा०** (७।६।२८) ही ऋचा ह्मणावी.

सू०-उत्तेस्तभ्नामीति कपालेनापिधायाथानवेक्षं प्रत्याव्रज्याप उपस्पृश्य श्राद्धमस्मै दद्युः ॥ ८ ॥

अ०—(नंतर) उत्ते० (७ । ६ । २८) या ऋचेनें तो कुंभ कपालांनीं ह्मणजे खापरीनें झांकून वर माती टाकून खांच बुजवून मागें न पाहतां स्मशानांतून येऊन स्नान करून त्या प्रेताचे उद्देशानें श्राद्ध करावें.

खण्ड ६.

सूत्र-गुरुणाभिमृता अन्यतोवाऽपक्षीयमाणा अमावास्यायां शान्तिकर्म कुर्वीरन् ॥ १ ॥

अ०—ज्याचा गुरु मृत झाला असेल त्यानें किंवा ज्यांचा पुत्र, पशु किंवा हरिण्यादिकांचा नाश झाला असेल त्यानें अमावास्येला शांतिकर्म करावें.

* यांत समंत्रककर्म मोठ्यानें करावें. इतरांनीं जवळ रहावें.

सू०-पुरोदयादग्निं सहभस्मानं सहायतनं दक्षिणा हरेयुः क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरमित्यर्धर्चेन ॥ २ ॥

अ०—सूर्योदयापूर्वी अग्नीला भस्मासुद्धां चुलीसह दक्षिण दिशेस 'क्रव्याद'० (७ । ६ । २१) या अर्ध्या ऋचेनें न्यावें.

* येथें अग्नि ह्मणजे लौकिकाग्नि घ्यावयाचा; गृह्याग्नि घेऊं नये.

सू०-तं चतुष्पथे न्युप्य यत्र वा त्रिः प्रसव्यं परियन्ति सव्यैः पाणिभिः सव्यानूरूनाघ्नानाः ॥ ३ ॥

अ०—तो अग्नि चौरस्त्यावर (चवाठ्यावर) अगर दुसरे स्थळीं टाकून त्याला उलट्या तीन प्रदक्षिणा घालाव्या व डाव्या हातांनीं डाव्या मांड्या थोपटाव्या.

सू०-अथानवेक्षं प्रत्याव्रज्याप उपस्पृश्य केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयीरन्नवान्मणिकान् कुम्भानाचमनी-

यांश्च शमीसुमनोमालिनः शमीमयमिध्मं शमीमय्यावरणी परिधींश्चानडुहं गोमयं चर्म च नवनीतमश्मानं च यावत्यो युवतयस्तावन्ति कुशपिञ्जूलानि ॥ ४ ॥

अ०—(नंतर) मागें न पाहतां परत येऊन स्नान करून क्षौर करवावें[1] आणि पाणी ठेवण्याजोगें नवें[2] मणिक ह्मणजे घागरी-सारखें मडकें, तांब्या पंचपात्री वगैरे आचमन करण्याच्या उपयोगीं पात्रें, शमीकाष्ठाचा इध्म, शमीच्या दोन अरणी व त्या काष्ठांचेच परिधि, बैलाचें शेण, बैलाचें कातडें, लोणी, अश्मा व आपल्या घरच्या जितक्या बायका असतील तितके कोंवळे दर्भ हे पदार्थ आणून ठेवावे. वरील भांडीं शमीच्या पुष्पमालांनीं युक्त असावीं.

सूत्र—अग्निवेलायामग्निं जनयेदिहैवायमितरो जातवेदा इत्यर्धर्चेन ॥ ५ ॥

अ०—अपराह्णकालीं मंथन करून ‘ इहैवा ’० (७।६।२१) ही अर्धी ऋचा ह्मणून अग्नि उत्पन्न करावा. हा अग्नि पचनाग्नी समजावा.

सू०–तं दीपयमाना आसत आशान्तरात्रादायुष्मतां कथाः कीर्तयन्तो माङ्गल्यानीतिहासपुराणानीत्याख्यापयमानाः ॥ ६ ॥

अ०—कुलवृद्धांच्या गोष्टी बोलत व मंगलकारक इतिहास (पुराणें) वाचीत दोनप्रहर रात्रपर्यंत अग्नि प्रदीप्त करीत घराच्या बाहेरच बसावें.

सू०–उपरतेषु शब्देषु संप्रविष्टेषु वा गृहं निवेशनं वा दक्षिणद्वारपक्षात्प्रक्रम्याविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तन्तुंतन्वन्र-जसोभानुमन्विहीत्योत्तरस्मात् ॥ ७ ॥

---

१ क्षौरानंतर पुनः स्नान करून पुढचें कृत्य करावें. २ हे सर्व पदार्थ नवे असावे.

अ०—सर्व लोक निद्रित असतां त्यावेळीं अथवा तत्पूर्वी पुत्रादिकांची घरांत जाण्याची इच्छा असल्यास त्यांनीं घरांत किंवा निजावयाचे स्थानीं प्रवेश केल्यावर कर्त्यानें दक्षिणेचे द्वारापासून उत्तरेचे द्वारापर्यंत 'तन्तुंतन्वन्'० (८।१।१४) ही ऋचा ह्मणून सारखी उदकधारा धरावी.

सू०—अथाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्यानडुहं चर्मास्तीर्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन्नमात्यानारोहयेदारोहतायुर्जरसं वृणाना इति ॥ ८ ॥

अ०—आज्यसंस्कारान्त कर्म झाल्यावर गृह्याग्नीचें उपसमाधान करून अग्नीचे पश्चिमेस बैलाचें कातडें, पूर्वेस गळा व ऊर्ध्व केश असें अंथरून त्यावर पुत्रादिकांस कर्त्यानें 'आरो०' (७।६।२७) ही ऋचा ह्मणून बसवावें.

सू०—इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामीति परिधिं परिदध्यात् ॥ ९ ॥

अ०—(नंतर)'इमं'० (७ । ६ । २६) ही ऋचा ह्मणून १ परिधी प्रथम अग्नीचे पश्चिमेस घालावा आणि मग दक्षिणेस १ व उत्तरेस १ असे दोन परिधी मंत्र न ह्मणतां घालावे.

सू०-अन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेनेत्युत्तरतोऽश्मानमग्नेः कृत्वा परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थामिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा यथाहान्यनुपूर्वं भवन्तीत्यमात्यानीक्षेत ॥ १० ॥

अ०—अग्नीचे उत्तरेस 'अंत'० (७।६।२६) या ऋक्पादानें अश्मा ठेवून 'परंमृत्यो०' (७।६।२८) या चार ऋचांनीं प्रतिऋचेस होम केल्यावर, 'यथाहा ०' (७।६।२६) ही ऋचा ह्मणून पुत्रादिकांचें अवलोकन करावें.

सू०—युवतयः पृथक् पाणिभ्यां दर्भतरुणकैर्नवनीतेनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामक्षिणी आङ्क्य पराञ्चो विसृजेयुः ॥ ११ ॥

अ०—कुटुंबांतील सर्व स्त्रियांनीं एकेक कोंवळ्या दर्भानें लोणी घ्यावें व तें लोणी दोन्ही हातांच्या अंगुष्ठ व अनामिका यांनीं घेऊन एकदम दोन्ही डोळ्यांत घालावें आणि ते दर्भ न पाहतां पाठीमागें टाकून द्यावे.

सू०—इमा नारीरविधवाः सुपत्नीरित्यंजाना ईक्षेत १२

अ०—(कर्त्यानें) '**इमानारीं०**' (७।६।२६) ही ऋचा ह्मणून डोळ्यांत लोणी घालित असतां त्या स्त्रियांचें अवलोकन करावें.

सू०—अश्मन्वतीरीयते संरभध्वमित्यश्मानं कर्त्ता प्रथमोऽभिमृशेत् ॥ १३ ॥

अ०—कर्त्यानें प्रथम अश्म्याला '**अश्मन्व०**' (८।१।१४) ही ऋचा ह्मणून स्पर्श करावा.

* आणि नंतर इतरांनीं अमंत्रक स्पर्श करावा.

सू०—अथापराजितायां दिश्यवस्थायाग्निनानडुहेन गोमयेन चाविच्छिन्नया चोदकधारयाऽपोहिष्ठामयोभुव इति तृचेन परीमे गामनेषतेति परिक्रामत्सु जपेत् ॥ १४ ॥

अ०—पुत्रादिक अग्नि व बैलाचें शेण घेऊन व तसेंच आपोहिष्ठा०' (७।६।५) या ३ ऋचांनीं सारखी जलाची धारा धरून औपासनाग्नीस प्रदक्षिणा घालीत असतां कर्त्यानें ईशान्य दिशेस उभें राहून '**परीमे०**' (८।८।१३) ही ऋचा जपावी.

सू०—पिङ्गलोऽनड्वान् परिणेयः स्यादित्युदाहरन्ति ॥ १५ ॥

अ०—पिंगट वर्णाच्या बैलाचा विवाह करावा असें वेदवेत्ते ह्मणतात.

---

१ येथें भाषान्तरकर्त्यानें 'विवाह करावा' हा अर्थ परिणेयः या शब्दाचा केला आहे. वृत्ति व कारिका या ग्रंथांत परिणेतव्यः अशी व्याख्या आहे. व

सू०—अथोपविशन्ति यत्राभिरंस्यमाना भवन्त्यहतेन वाससा प्रच्छाद्य ॥ १६ ॥ आसतेऽस्वपन्त ओदयात् ॥ १७ ॥

अ०—नंतर ज्या जागेवर बसण्याची इच्छा असेल त्या जागेवर कोरें वस्त्र अंथरून त्यावर सर्वांनीं बसावें. ह्याप्रमाणें सूर्योदय होईपर्यंत न निजतां बसून राहावें.

सू०-उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽन्नं संस्कृत्याऽपनः शोशुचदघमितिप्रत्यृचं हुत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत गौः कंसोऽहतं वासश्च दक्षिणा ॥ १८ ॥

अ०—सूर्योदय झाल्यावर (गृ. अ० २ खं० ३ सू० १२) याचे अर्थांत लिहिलेले सौर्य मंत्र व स्वस्त्ययनमंत्र जपून नंतर स्वयंपाक करावा, आणि **'अपनः'** (१।७।५) या सूक्तानें प्रतिऋचेस होम करून ब्राह्मणांस भोजन घालावें व स्वस्तिवाचन करून (ॐ स्वस्ति असें ह्मणवून) त्यांस गाय, पात्र व कोरें वस्त्र ही दक्षिणा द्यावी.

खण्ड ७.

सू०-अथातः पार्वणे श्राद्धे काम्य आभ्युदयिक एकोद्दिष्टे वा ॥१॥ ब्राह्मणान् श्रुतशीलवृत्तसंपन्नानेकेन वा काले ज्ञापितान् स्नातान् कृतपच्छौचानाचान्तानुदङ्मुखान् पितृवदुपवेश्यैकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वं न त्वेवैकं सर्वेषां ॥ २ ॥

अ०—पुढें पार्वण श्राद्धाचा, कामनिक श्राद्धाचा, नांदीश्राद्धाचा आणि एकोद्दिष्ट श्राद्धाचा विधि सांगतों. कारण, हीं श्राद्धें

परिणयशब्द विवाहामध्यें रूढ आहे. तथापि परिक्रमणविधीच्या सन्निहित असलेला अनड्वत्परिणयविधिही योगार्थानें परिक्रामण (अग्नीला प्रदक्षिणा करविणें) विधायकच असावा असें वाटतें. [म. गं. बाके]

केलीं असतां कल्याण होतें. वेदाध्ययन, सुस्वभाव व शास्त्राप्रमाणें वागणें या तीन गुणांनीं युक्त अथवा यांपैकीं एका गुणानें युक्त, वेळेस आमंत्रण दिलेले, स्नान केलेले व पाय धुतलेले अशा ब्राह्मणांस, हे माझे पितर या बुद्धीनें एकेक पितृदेवतेस एकेक, दोन दोन किंवा तीन तीन अथवा यांपेक्षां अधिक ब्राह्मण बसविले असतां अधिक फल होईल; परंतु सर्व पितृदेवता मिळून एकच ब्राह्मण नसावा. ब्राह्मण उत्तरेस तोंड करून बसवावे.

सू०—काममनाद्ये ॥ ३ ॥ पिण्डैर्व्याख्यातं ॥ ४ ॥ अपः प्रदाय ॥ ५ ॥ दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं प्रदाय ॥ ६ ॥ अपः प्रदाय ॥ ७ ॥

अ०—सपिंडीकरणश्राद्धाखेरीज इतर श्राद्धांमध्यें इच्छेनुरूप सर्वांचेस्थानीं एक ब्राह्मण चालेल. ज्याचें श्राद्ध करावयाचें त्याचे पूर्वज जिवंत असतां पिंडपितृयज्ञांत सांगितल्याप्रमाणें निर्णय समजावा. ब्राह्मण बसविल्यानंतर त्यांच्या हातावर उदक देऊन दोहोंपेक्षां अधिक दर्भ घेऊन ते दुडून मोडून आसनावर द्यावे व पुन्हां त्यांच्या हातावर उदक द्यावें.

* 'अनाद्य' शब्दाचा अर्थ 'सपिंडीश्राद्धाखेरीज' असा वर केलाच आहे. परंतु **वृत्तिग्रंथांत** त्या शब्दाचे अर्थ अनेक केले आहेत. ते—'पार्वणश्राद्धाखेरीज,' किंवा 'सभोजनश्राद्धाखेरीज' ह्मणजे आमहिरण्यादि (सिधा किंवा द्रव्य देतात अशा श्राद्धांमध्यें किंवा 'अन्न अथवा द्रव्य यांच्या अभावीं,' अथवा 'दुष्काळांत' इ०.

सू०—तैजसाश्ममयमृण्मयेषु त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दर्भान्तर्हितेष्वप आसिच्य शन्नो देवीरभिष्टय इत्यनुमन्त्रितासु तिलानावपति, तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वधया पितॄनिमाँल्लोकान् प्रीणयाहि नः स्वधा नम इति ॥ ८ ॥

अ०—एक तैजस, एक दगडी व एक मृत्तिकेचें अशा तीन द्रव्यांचीं अथवा तिन्हींपैकीं एकच द्रव्याचीं तीन पात्रें दर्भांनीं झांकलेलीं अशीं ठेवून त्यांत उदक घालून **'शन्नो०'** (७।६।५) या ऋचेनें त्या उदकांचें एकदम अनुमंत्रण करावें; आणि नंतर त्या उदकांत **'तिलो०नमः'** या मंत्रानें तीळ टाकावे.

सू०–प्रसव्येन ॥ ९ ॥

अ०—श्राद्धांतील कर्में अप्रदक्षिण (डाव्याबाजूला वळणारीं करावीं.

सू०–इतरपाण्यङ्गुष्ठान्तरेणोपवीतित्वाद्दक्षिणेन वा सव्योपगृहीतेन पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यं प्रपितामहेदं तेऽर्घ्यमिति ॥ १० ॥ अप्पूर्वं ॥ ११ ॥

अ०—डाव्या हाताच्या, अथवा डाव्याहातानें धरलेल्या उजव्या हाताच्या अंगुष्ठतर्जनींतील मध्यभागानें सव्य करून (१) **'पितरिदं तेऽर्घ्यं'** (२) **'पितामहेदंतेऽर्घ्यं'**, आणि (३) **'प्रपितामहेदंतेऽर्घ्यं'** या तीन मंत्रांनीं तीन अर्घ्य द्यावे; व प्रत्येक अर्घ्य देण्यापूर्वीं हातावर उदक द्यावें.

सू०–ताः प्रतिग्राहयिष्यन् सकृत् सकृत् स्वधा अर्घ्या इति ॥ १२ ॥

अ०—अर्घ्य देण्यापूर्वीं एकेकवेळ **'स्वधाअर्घ्याः'** या मंत्रानें त्यांचें निवेदन करावें.

* पितृस्थानीं तीन ब्राह्मण असले तरी तिघांना मिळून एकवार मंत्र ह्मणून हें निवेदन करावें.

सू०–प्रसृष्टा अनुमन्त्रयेत-या दिव्या आपः पृथिवी संबभूवुर्या अन्तरिक्ष्या उत पार्थिवीर्याः ॥ हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शं स्योना भवन्त्विति संस्रवान् समवनीय ताभिरद्भिः पुत्रकामो मुखमनक्ति ॥ १३ ॥

अ०—दिलेल्या अर्घ्याचें पाणी ब्राह्मणाचे हातांतून खालीं पडत असतां **'या दिव्या०भवन्तु'** या मंत्रानें त्याचें अनुमंत्रण करावें व नंतर दोन्ही अर्घ्यपात्रांतील शेष उदक प्रथम पात्रांत एकत्र करून तें उदक पुत्रकामना असल्यास मुखाला लावावें.

सू०-नोद्धरेत्प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपातितम्। आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥

अ०—(नंतर) ज्या जागीं प्रथमपात्रांत अर्घ्याचें शेषोदक एकत्र केलें असेल तेथें तें पात्र पालथें टाकावें अथवा पालथें न टाकितां तिसऱ्या अर्घ्यपात्रानें आच्छादावें व तें तेथून उचलूं नये. कारण त्या पात्राखालीं पितर झांकलेले राहतात असें **शौनक**ऋषींनीं सांगितलें आहे.

खण्ड ८.

सूत्र-एतस्मिन् काले गन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानं ॥ १ ॥

अ०—यावेळेसच ह्मणजे अर्घ्य दिल्यानंतर(अपसव्य करून) गंध, पुष्प, धूप, दीप व वस्त्रें हीं द्यावीं.

सू०-उद्धृत्य घृताक्तमन्नमनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करवै करवाणीति वा ॥ २ ॥ प्रत्यभ्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुर्विति ॥ ३ ॥

अ०—(नंतर) भांड्यांतून अन्न उकरून त्याला तूप लावावें आणि **'अग्नौ करिष्ये'** असें ह्मणून अथवा **'करिष्ये'** या ठिकाणीं **'करवै'** अथवा **'करवाणि'** असें ह्मणून ब्राह्मणांपाशीं होम करण्याची आज्ञा मागावी; व ब्राह्मणांनीं **'क्रियतां'** अथवा **'कुरुष्व'** किंवा **'कुरु'** असें ह्मणून आज्ञा द्यावी.

* **'करिष्ये'** या पदानें आज्ञा मागितली असतां **'क्रियतां'**

'करवै' या पदानें मागितली असतां 'कुरुष्व' आणि 'करवाणि' या पदानें मागितली असतां 'कुरु' ह्मणून द्यावी.

सू०—अथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ ४ ॥

अ०—नंतर श्रौ. पू. २।६ यांत सांगितल्याप्रमाणें अग्नीमध्यें होम करावा.

सू०—अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव वा ॥ ५ ॥

अ०—ब्राह्मणांनीं आपल्या हातावर होम करण्याची आज्ञा दिली तर ब्राह्मणांचे हातावरच होम करावा.

* ज्या श्राद्धांत पिंडपितृयज्ञविधि नाहीं त्या श्राद्धांत अनाहिताग्नीनें हातावरच होम करावा. आहिताग्नीला व्यतिषंगानें प्रयोग नसल्यामुळें त्याला हा शास्त्रार्थ लागू नाहीं.

सू०—अग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितर इति हि ब्राह्मणं ॥ ६ ॥

अ०—कारण, अग्नि हा देवांचें मुख, व हात हा पितरांचें मुख आहे असें ब्राह्मणांत सांगितलें आहे.

सू०—यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशति ॥ ७ ॥

अ०—अग्नीमध्यें होम केल्यानंतर भोजनार्थ अन्न द्यावें. व हातावर होम केला तर ब्राह्मणांनीं तें अन्न भोजनपात्रावर ठेवावें आणि नंतर आचमन करावें. किंवा तें अन्न भक्षण करावें. नंतर दुसरें अन्न वाढावें. आचान्त शब्दाचे आचमन व भोजन असे दोन अर्थ मानून या सूत्राचे असे अर्थ वृत्ति ग्रंथांत केले आहेत.

सू०—अन्नमन्ने ॥ ८ ॥

अ०—दुसरें अन्न वाढणें तें होम शेषान्न वाढल्यानंतर वाढावें. हे पाणिहोम व अग्निहोम दोन्ही पक्षीं समजावे.

सू०—सृष्टं दत्तमृभुक्तमिति ॥ ९ ॥

अ०—पुष्कळ अन्न वाढलें असतां संपत्ति प्राप्त होते. करितां ब्राह्मण पात्रांत अन्न टाकितील इतकें वाढावें.

सू०—तृप्तान् ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेदक्षन्नमीमदन्तेतिच ॥ १० ॥

अ०—ब्राह्मण तृप्त झाले असें जाणून **'मधुवा०'** (७।६।१७) तीन ऋचा व **'अक्षन्न०'** (१।६।४) हीं एक ऋचा अशा ४ ऋचा ब्राह्मणांस ऐकवाव्या.

* तृप्तीच्या पूर्वीं वेद धर्मशास्त्र[1] पुराण भारत हीं ऐकवावीं.

सू०—संपन्नमिति पृष्ट्वा यद्यदन्नमुपभुक्तं तत्तत्स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य शेषं निवेदयेत् ॥ ११ ॥

अ०—ब्राह्मणांस **'संपन्नं'** असा प्रश्न करावा व त्यावर ब्राह्मणांनीं **'संपन्नं'** असें उत्तर द्यावें. नंतर ज्या ज्या अन्नांचें ब्राह्मणांनीं भोजन केलें तें तें स्थालीपाकाच्या अन्नासह पिंड विकिर व प्रकिर यांकरितां काढून घेऊन बाकी अन्न ब्राह्मणांस निवेदन करावें.

* अनाहिताग्नीनें, ज्या श्राद्धांत स्थालीपाकविधि करण्यास सांगितला आहे तेथें स्थालीपाकासह पिंडांकरितां अन्न घ्यावें, व जेथें स्थालीपाक नाहीं तेथें भुक्तशेषानेंच पिंड द्यावे.

सू०—अभिमतेऽनुमते वा भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यात् ॥ १२ ॥ आचान्तेष्वेके ॥ १३ ॥

अ०—तें अन्न ब्राह्मण घेत असल्यास त्यांना द्यावें, अथवा त्यांनीं इष्टबांधवांसह भोजन करण्याची आज्ञा दिली तर तसें करावें. ब्राह्मण तृप्त होऊन आचमन केलें नसतां ह्मणजे आंचवले नसतांच पिंड द्यावे. किंवा ब्राह्मणांनीं आंचवून आचमन केल्यानंतर पिंड द्यावे असेंही कोणी ऋषी ह्मणतात.

---

१ धर्मशास्त्र ह्मणजे मनु याज्ञवल्क्य पराशर वगैरेंच्या स्मृति.

सू०—प्रकीर्यान्नमुपवीयोंस्वधोच्यतामिति विसृजेत् ॥१४॥ अस्तु स्वधेति वा ॥ १५ ॥

अ०—उच्छिष्टासमोर विकिर द्यावा (अन्न टाकावें) आणि सव्य करून ब्राह्मणांचें विसर्जन '**ओंस्वधोच्यतां**' अथवा '**अस्तु स्वधा**' असें ह्मणून करावें आणि नंतर ब्राह्मणांनीं '**ओं स्वधा**' अथवा '**अस्तु स्वधा**' असें ह्मणावें.

* विसर्जनापूर्वीं अर्घ्यपात्र उताणें करून सव्य करून दक्षिणा द्यावी. जेथें श्राद्धांत स्थालीपाकविधि आहे तेथेंच पिंडदान करावें इतरत्र करूं नये असेंही कोणी ह्मणतात.

खण्ड ९.

सूत्र—अथ शूलगवः ॥ १ ॥ शरदि वसन्ते वार्द्रया ॥२॥

अ०—शूलगवकर्म पुढें सांगतों. तें कर्म शरदृतूमध्यें किंवा वसंतऋतूमध्यें आर्द्रा नक्षत्र असेल त्या दिवशीं करावें.

सू०—श्रेष्ठं स्वस्य यूथस्य ॥ ३ ॥ अकुष्ठिपृषत् ॥ ४ ॥

अ०—आपल्या पशूचे कळपामध्यें मुख्य पशूनें शूलगवकर्म करावें; तो पशु कुष्ठ झालेला नसावा व ज्याचा रंग लाल असून त्यावर पांढरे टिपके आहेत असा ही नसावा.

सू०—कल्माषमित्येके ॥ ५ ॥

अ०—काळे टिपके असतात तो पशु घ्यावा, असेंही कोणी ऋषी ह्मणतात.

सू०—कामं कृष्णमालोहवांश्चेत् ॥ ६ ॥

अ०—आपत्काळीं जांभळ्या रंगाप्रमाणें काळा पशु घ्यावा.

सू०—व्रीहियवमतीभिरद्भिरभिषिच्य ॥ ७ ॥ शिरस्त आ भसत्तः ॥ ८ ॥ रुद्राय महादेवाय जुष्टो वर्धस्वेति ॥ ९ ॥

अ०—या कर्माचे पूर्वी उदकांत साळी व जव घालून त्या उदकानें पशूला डोक्यापासून पुच्छापर्यंत अभिषेक करावा; आणि नंतर 'रुद्राय०स्व' हा मंत्र ह्मणून त्याचा उत्सर्ग करावा.

सू०—तं वर्धयेत् संपन्नदन्तमृषभं वा ॥ १० ॥

अ०—त्या पशूला दांत येईपर्यंत किंवा उमेदींत येईपर्यंत पोसावें.

सू०—यज्ञियायां दिशि ॥ ११ ॥ असंदर्शनेग्रामात् ॥१२॥

अ०—यज्ञाला गांवाबाहेर–जेथून गांव दिसत नाहीं व गांवांतील लोकांनां आपण दिसत नाहीं अशा स्थळीं–पूर्वेस किंवा उत्तरेस जावें.

सू०—ऊर्ध्वमर्धरात्रादुदित इत्येके ॥ १३ ॥

अ०—हें कर्म दोनप्रहर रात्रीं अथवा सूर्योदयीं करावें.

सू०—वैद्यं चरित्रवन्तं ब्रह्माणमुपवेश्य सपलाशामार्द्रशाखां यूपं निखाय व्रतत्यौ कुशरज्जू वा रशने अन्यतरया यूपं परिवीयान्यतरयार्धशिरसि पशुं बद्ध्वा यूपे रशनायां वा नियुनक्ति यस्मै नमस्तस्मै त्वा जुष्टं नियुनज्मीति ॥ १४ ॥

अ०—शूलगव जाणणारा व शूलगव कर्म केलेला अशा ब्रह्याला बसवून आज्यभागान्त कर्मानंतर शामित्रगृह करून पानांसहित ओल्या पळसाच्या फांदीचा यूप (मेख) रोंवून दोन पलाशवल्लीच्या किंवा दर्भाच्या दोऱ्यांपैकीं एक यूपाला वेष्टन करून दुसरी पशूचे उजवे शृंगाला बांधून तो पशू यूपाला किंवा यूपाला बांधलेले दोरीला पश्चिमेला तोंड होईल असा '**यस्मै०ज्मि**' हा मंत्र ह्मणून बांधावा.

सू०—प्रोक्षणादि समानं पशुना विशेषान्वक्ष्यामः ॥१५॥

अ०—प्रोक्षणादिकर्म पशुकल्पांत (गृ० १।११ त) सांगितल्याप्रमाणें आहे. त्यांत विशेष आहे तो आह्मी सांगतों.—

* प्रोक्षणाचे पूर्वींचें कर्म करूं नये.

सू०—पात्र्या पलाशेन वा वपां जुहुयादिति ह विज्ञायते ॥ १६ ॥ हराय मृडाय शर्वाय शिवाय भवाय महादेवायोग्राय भीमाय पशुपतये रुद्राय शंकरायेशानाय स्वाहेति ॥ १७॥ षड्भिर्वोत्तरैः ॥ १८ ॥ रुद्राय स्वाहेति वा ॥ १९ ॥

अ०—काष्ठपात्रीनें किंवा पळसाच्या पानानें वपेचा होम करावा असें ऐकतों व तो होम '**हराय०स्वाहा**' या मंत्रानें किंवा शेवटल्या ६ नांवांनीं ह्मणजे '**उग्राय०स्वाहा**' या मंत्रानें अथवा '**रुद्राय०स्वाहा**' या मंत्रानें करावा.

सू०—चतसृषु चतसृषु कुशसूनासु चतसृषु दिक्षु बलिं हरेद्यास्ते रुद्र पूर्वस्यां दिशि सेनास्ताभ्य एनं नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्येवं प्रतिदिशं त्वादेशनं ॥ २० ॥

अ०—वपा स्थालीपाक व पश्वंगें यांचा होम करून स्विष्टकृताचे पूर्वीं प्रतिदिशेस चार चार कुशसूनांवर चारी दिशांस '**यास्तेरु० हिंसीः**' या मंत्रानें होमशेष चरु व मांस यांचे बलि द्यावे, परंतु मंत्रांत '**पूर्वस्यां**' या ठिकाणीं ज्या दिशेस बलि देणें असेल त्या दिशेचें नांव सप्तम्यंत घ्यावें.

* कुशसूना ह्मणजे दर्भांनीं विणून करितात त्या.

सू०—चतुर्भिः सूक्तैश्चतस्रो दिश उपतिष्ठेत कद्रुद्रायेमा रुद्रायाते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति ॥ २१ ॥

अ०—'**कद्रु**'(१।३।२६), '**इमारु०**' (१।८।५), '**आतें**'० (२।७।१६) व '**इमारुद्राय स्थिर**' (५।४।१३) या चार सूक्तांनीं क्रमानें चाऱ्ही दिशेंस उपस्थान करावें.

सू०—सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानं ॥ २२ ॥

अ०—सर्व रुद्रयज्ञांमध्यें हेंच दिशांचें उपस्थान समजावें.

सू०—तुषान् फलीकरणांश्च पुच्छं चर्म शिरः पादानित्य-ग्नावनुप्रहरेत् ॥ २३ ॥

अ०—स्थालीपाकसंबंधीं साळींचा कोंडा व पाखडण्यानें पडलेले सूक्ष्म कण, तसेंच त्या पशूची शेपटी, चर्म, शिर, पाय, हे अग्नींत टाकावे.

सू०—भोगं चर्मणा कुर्वीतेति शांवत्यः ॥ २४ ॥

अ०—त्या चर्माचा जोडा वगैरे करावा असें **शांवत्य**ऋषी ह्मणतात.

सू०—उत्तरतोऽग्नेर्दर्भवीतासु कुशसूनासु वा शोणितं निनयेच्छ्वासिनीर्घोषिणीर्विचिन्वतीः समश्नुतीः सर्पा एतद्वोऽत्र तद्धरध्वमिति ॥ २५ ॥

अ०—अग्नीचें उत्तरेस दर्भसमूहावर किंवा कुशसूनांवर **'श्वासि० ध्वं'** ह्या मंत्रानें रक्त टाकावें.

* अंगांचें अवदान करते वेळेस एखादे पात्रांत रक्त धरावें.

सू०—अथोदङ्ङावृत्य श्वासिनीर्घोषिणीर्विचिन्वतीः समश्नुतीः सर्पा एतद्वोऽत्र तद्धरध्वमिति सर्पेभ्यो यत्तत्रासृगूवध्यं वावस्रुतं भवति तद्धरन्ति सर्पाः ॥ २६ ॥

अ०—नंतर उदङ्मुख होऊन सर्पदेवतेचे उद्देशानें, जें पशु मारण्याच्या ठिकाणीं रक्त अथवा ऊवध्य (पशूचा अवशिष्ट भाग) भूमीवर पडलेलें असेल तें 'श्वा० ध्वं' हा मंत्र ह्मणून द्यावें; तें रक्त वगैरे सर्प देवतारूपांनीं हरण करतात.

* नंतर हृदयशूलोद्वासनसहित होमशेष समाप्त करून हें कर्म संपवावें.

सू०—सर्वाणि ह वा अस्य नामधेयानि ॥ २७ ॥ सर्वाः

सेनाः ॥ २८ ॥ सर्वाण्युच्छ्रयणानि ॥ २९ ॥ इत्येवंविद्यज-मानं प्रीणाति ॥ ३० ॥

अ०—जगांतील सर्व शब्द हे रुद्रदेवतेचीं नांवें होत; सर्व पदार्थ रुद्रदेवतारूपच आहेत; सर्व सेना रुद्रदेवतेच्या आहेत; आणि जें जें उत्कृष्ट आहे तें तें सर्व रुद्रदेवतेचें आहे. असें रुद्रमाहात्म्य जाणून शूलगव करणाऱ्या यजमानाचा संतोष रुद्रदेव करितो.

सू०—नास्य ब्रुवाणं च न हिनस्तीति विज्ञायते ॥ ३१ ॥

अ०—हें कर्म सांगणाराचा व कर्मकर्त्त्याचा आणि अध्ययनकर्त्त्याचा रुद्रदेव नाश करीत नाहीं असें ऐकतों.

सू०—नास्य प्राश्नीयात् ॥ ३२ ॥

अ०—या पशूचें हुतशेष भक्षण करूं नये.

* हा निषेध केचिन्मतानें आहे. कारण, पुढें याविषयीं विधि सांगितला आहे.

सू०—नास्य ग्राममाहरेयुरभिमारुको ह्येष देवः प्रजा भवतीति ॥ ३३ ॥

अ०—या कर्मसंबंधी पदार्थ गांवांत आणूं नयेत; कारण, हा रुद्रदेव ते पदार्थ गांवांत आणणाऱ्या लोकांचा नाश करतो. हें मत आश्वलायनासही मान्य आहे.

सू०—अमात्यानन्ततः प्रतिषेधयेत् ॥ ३४ ॥

अ०—पुत्रादिकांचा बरोबर येऊं नका असा निषेध करावा.

सू०—नियोगात्तु प्राश्नीयात्स्वस्त्ययन इति ॥ ३५ ॥

अ०—पशूचें हुतशेष नियमानें भक्षण करावें; कारण, भक्षणापासून कल्याण होतें.

सू०—स एष शूलगवो धन्यो लोक्यः पुण्यः पुत्र्यः पशव्य आयुष्यो यशस्यः ॥ ३६ ॥

अ०—हा शूलगवकरणारा सधन होऊन त्यास स्वर्गादिक लोक, पुत्र, पुण्य, पशू, आयुष्य, यश हीं प्राप्त होतात.

सू०—इष्ट्वाऽन्यमुत्सृजेत् ॥ ३७ ॥

अ०—ह्याप्रमाणें शूलगव करून पुन्हां शूलगवकर्म करण्याकरितां दुसऱ्या पशूचा उत्सर्ग करावा.

सू०—नानुत्सृष्टः स्यात् ॥ ३८ ॥ न ह्यपशुर्भवतीति विज्ञायते ॥ ३९ ॥

अ०—पशूचा उत्सर्ग केल्यावांचून राहूं नये. ह्मणजे एकवेळ तरी शूलगवकर्म करावें. कारण शूलगवकर्म अवश्य करावें असें ऐकतों, व हें **आश्वलायना**सही मान्य आहे.

सू०—शन्तातीयं जपन् गृहानियात् ॥ ४० ॥

अ०—शन्तातीय (५।३।२८) हें सूक्त जपून घरीं यावें.

सू०—पशूनामुपताप एतमेव देवं मध्ये गोष्ठस्य यजेत ॥ ४१ ॥ स्थालीपाकं सर्वहुतं ॥ ४२ ॥

अ०—पशूंनां रोग झाला असतां याच रुद्रदेवतेच्या उद्देशानें गोठ्यामध्यें यज्ञ करावा; व तेथें स्थालीपाकाचा निःशेष होम करावा.

सू०—बर्हिराज्यश्चानुप्रहृत्य धूमतो गा आनयेत् ॥ ४३ ॥

अ०—बर्हि व तूप अग्नींत देऊन त्या धुरांत गाई आणाव्या.

* स्थालीपाकाचे साळींचा कोंडा व पाखडण्यानें उडालेले बारीक कण तेही अग्नींत टाकावे.

सू०—शन्तातीयं जपन् पशूनां मध्यमियान्मध्यमियात् ॥ ४४ ॥

अ०—'शन्नइंद्राग्नी०' (५।३।२८) हें सूक्त जपून पशूंच्या मध्यें प्रवेश करावा.

SURESH V. RANADE, Pune
* PERSONAL LIBRARY
B
3735

सू०—नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥ ४५ ॥

अ—शौनकऋषीला नमस्कार असो.

इतिचतुर्थोऽध्यायः

इति सप्राकृतार्थाश्वलायनगृह्यसूत्र.

आश्वलायनगृह्यसूत्रांतील कठिणशब्दांचा कोश.

अक्षत (२।१।२) जव.

अंगुष्ठपर्वमात्र—आंगठ्याचे पेरा-इतकें.

अनादेशाहुति—(१।३।८)होम सांगितला असून मंत्र सांगितले नाहींत अशा कर्मांत द्यावयाच्या आहुति.

अनुप्रवचनीय—(१।२२।१०) अनुप्रवचन ह्मणजे सावित्र्यादि-मंत्रांचें गुरूपासून ग्रहण; तन्निमित्तक.

अनुमंत्रण—(१।५।५) अर्थावधानपूर्वक मंत्रोच्चार करून देवतेचे ठिकाणीं चित्त ठेवणें.

अनुप्रहरण—(४।६।२३) टाकणें, फेंकणें.

अनूक्त—(१।२२।१३)अनुप्रवचन.

अन्वष्टक्य—अ० २ खं० ५ यांत सांगितलेलें अष्टकाश्राद्धाचे दुसरे दिवशीं करावयाचें श्राद्ध.

अन्वारब्ध—(३।५।१०) स्पर्श-करून असलेला.

अपराजितादिक्—(३। ११।२) ईशान्यदिशा.

अमात्य (२।१।११) कर्त्याच्या कुटुंबांतील मनुष्यें

अरणी—(४।३।१३) अग्निमंथनाचीं साधनभूत दोन पात्रें. हीं शमीवृक्षाचे आंत उत्पन्न झालेल्या पिंपळाचे लांकडाचीं करितात.

अवदान—(२।७।१२) हविर्द्रव्याचीं दोन किंवा तीन खंडें (घेऊन होम करणें.) तोडणें.

अवत्त—(१।७।११) होमाकरितां अंजली, जुहू वगैरेंत अवदान करून घेतलेलें हविर्द्रव्य.

अवभृथ—(१।१०।२४) यज्ञ झाल्यानंतर कर्मांगरूप विधिपूर्वक स्नान.

अश्मा—(१।७।७) दगड.

अष्टका—(२।४।१) दुसऱ्या अध्यायाचे ४ थे खंडांत ७ व्या सूत्रापासून सांगितलेल्या विधीनें करावयाचें श्राद्ध.

आघार—अ० १ खं० १० सू० १३ यांत प्रथम सांगितलेलें कर्म.

आज्यभाग—(१।१०।१३) चक्षुषीसंज्ञक आहुती.

आनडुह—बैलाचें.

आग्रयण—(२।२।४) शरदृतूंतील पूर्णिमेला करावयाचें कर्म. यांत नवान्नाचा होम असतो. हें कर्म करण्याचे पूर्वी नवान्नभक्षण करूं नये.

आचार्य—(१।२२।११) उपनयन करणारा.

आज्यहोम—(१।३।४) ज्या कर्मांत आज्यशब्दाचा उच्चार करून आज्य हेंच प्रधान हवि सांगितलें असतें तें कर्म.

आभ्युदयिकश्राद्ध—(४।७।१) नांदीश्राद्ध. हें मंगलकार्याचे पूर्वी करितात. यांत दर्भांबद्दल दूर्वा व स्वधाशब्दाचे जागीं स्वाहाशब्द घेतात.

आलोडन—(१।२४।१४) ढवळणें.

आवृत्—(१।१७।६) अमंत्रक.

आश्वयुजीकर्म—अ० २ खं० २ यांतील पहिल्या तीन सूत्रांनीं सांगितलेलें आश्विनपूर्णिमेस करावयाचें कर्म.

आसीन—(१।११।१०) बसलेला.

इध्म—(१।१०।१२) १५ समिधांचें जुडगें.

उत्पवन—(१।३।१) शुद्धकरणें, लोटणें. हा होमार्थ घेतलेल्या आज्यजलादि द्रवद्रव्यांचा संस्कार आहे.

उत्तरपुरस्तात्—(४।४।८) ईशान्य दिशेस.

उत्सर्जन—(३।५।२३) माघपूर्णिमेदिवशीं हें कर्म करून ६ महिने पर्यंत अध्ययन सोडणें. हें कर्म हल्लीं श्रावणीबरोबरच करितात.

उदक्संस्थ—(१। ३ । १) उत्तरेकडे संपेल असें करणें.

उदकुंभ—(१।७।२०) पाण्यानें भरलेली घागर.

उदवसान—(४ । १ । १) बाहेर जाणें.

उद्दालकव्रत—(१।१९।६) उपनयनाच्या कालाचा अतिक्रम झाला असतां सांगितलेलें प्रायश्चित्तरूप कर्म.

उद्वास्य—(१ । १० । १२) खालीं उतरून.

उपाकरण—(३।५।१) स्वीकार; वेदग्रहण, श्रावणी.

उपसमाधान—(१।८।९) अग्नि प्रज्वलित करणें.

उपवास—(१।१०।२) एकभुक्त.

उपल—(४।३।१७) वरवंटा.

उपभृत्—(४।३।३) या नावाची एक स्रुचा.

उल्मुक—(१।११।६) जळत असलेलें लांकूड.

उपस्तरण—(१।७।८) हविर्द्रव्य घेण्याचे पात्रांत तें द्रव्य ठेवण्याचे पूर्वी तूप घालणें.

उपस्थान—(१।२१।४) उभें राहून हात जोडून मंत्रांनीं स्तुती करणें.

ऊवध्य—(४।९।२६) होमास सांगितलेलीं अंगें घेऊन शेष राहिलेला पशूचा भाग.

एकोद्दिष्टश्राद्ध—(४।७।१) एकाच मृताला उद्देशून करावयाचें श्राद्ध.

कर्त्ता—(१ । ११ । ८) कर्मकरण्याकरितां वरलेला आचार्य.

कपाल—(४।३।५) पुरोडाश भाजण्याकरितां केलेल्या मातीच्या खापऱ्या.

कर्षू—(२।५।६) खांच, खड्डा.

काम्य—(१।१०।५) फलविशेषाच्या इच्छेनें स्वीकारावयाच्या.

कुशसूना—(४।९।२०) दर्भाचें बली-ठेवण्याजोगें विणून केलेलें पात्र.

कृताकृत—(१।३।४) विकल्प.

कौलाल—(४।३।१८) कुंभारानें बनविलेलें, खापराचें.

क्षार—(१।८।१०) हैडिंबिक, चवळ्या, उडीद, मुग, मसूरा, लांक, तुरी, पावटे; तिळ वगैरे.

गृह्य—(१।१।१) गृह्याग्नीवर करावयाचीं कर्में.

ग्रावा—(४।३।५) सोमवल्लीचे कण्डनाकरितां घेतलेले दगड.

चक्षुषी—(१।१०।१४) अ० १ खं० १० सू० १३ यांत सांगिलेल्या अग्नयेस्वाहा व सोमायस्वाहा या दोन आहुति.

चैत्ययज्ञ—(१।१२।१) नवसलेला पशुस्थालीपाकादि यज्ञ.

चौल—(१।१७।१) चूडाकर्म, जायवळ करणें.

जामदग्न्य—(१।७।९) पंचावत्ति.

जुहू—(४।३।२) एक स्रुचा.

तूष्णीं—(१।३।३) मंत्रावांचून.

तैजस—( ) सोनें, रुपें, किंवा तांबें या धातूचें केलेलें.

दर्शपूर्णमास—(१।१०।२) दर्शेष्टि व पूर्णमासेष्टि.

दृषद्—(४।३।१७) दगडी पाटा.

धन्वन्तरियज्ञ—(१।३।६) धन्वन्तरि देवतेच्या उद्देशानें केलेला चैत्ययज्ञ.

ध्रुवा—(४।३।५) एक स्रुचा. ही वेदींत तुपानें भरून ठेवलेली असते. यागाकरितां आज्य यांतून घेतात.

नाना—(१।३।१;१।१०।८) परस्परांना न लागलेले पृथक् पृथक्.

निर्वाप—(१।१०।६) संस्कार करण्याकरितां हवनीयद्रव्य घेणें.

निनयन—(१।१०।२३) ओतणें.

पतितसावित्रीक—(१।१९।६) मुंजीचे कालीं मुंज न झाल्यामुळें गायत्र्युपदेशाला (मुंजीला) अनधिकारी.

पंचावत्ति—(१।१०।१९) ज्यांनीं होमाकरितां (उपस्तरण व अभिघार यांसह) पांच अवदानें घ्यावयाचीं ते, पंचप्रवरी.

परिकर्मा—खटपट करण्याकरितां कर्मकर्त्यानें ठेवलेला मनुष्य.

परिदान—(१।२२।२०) ताब्यांत देणें, स्वाधीन करणें.

परिधि—(४।६।४) झाडाची साग्र व लांब फांदी.

परिसमूहन—(१।३।१) हाताला पाणी लावून तो हात अग्नीसभोंवती जमिनीवर फिरविणें.

परिस्तरण(१।३।१)स्थंडिलाच्या बाहेरच्या चारी बाजू दर्भांनीं आच्छादणें.

पर्युक्षण—(१।३।१) स्थंडिला भोंवती पाणी शिंपडणें.

पशुकल्प—(१।११।१) पशुयागाचा विधि.

पात्री—(४ । ३ । ३६) पुरोडाश ठेवण्याचें भांडें.

पार्वणश्राद्ध—(४।७।१) पर्वादिवशीं करावयाचें श्राद्ध; तीन पितरांनां उद्देशून करावयाचें श्राद्ध.

पार्श्व—(४।३।४) बाजू.

पुंसवन—(१।१३।१) पुरुषजातीचें मूल होण्याकरितां केला जाणारा गर्भाचा संस्कार.

पृषदाज्य—(४।१।१७) तूप घातलेलें दहिं.

प्रत्यभिघार—(१।७।१०) वर तूप घालणें.

प्रदक्षिण—(१।७।६) उजव्या बाजूनें मंडलाकार.

प्रहुत—(१।१।३) भूमीवर आहुति द्यावयाचे यज्ञ.

प्रकिर—(४।८।१४) विखरणें.

प्रसव्य—(४।६।३) डाव्या बाजूनें वळून.

प्रादेश—(१।३।३) टीचभर; दहा अंगुलें.

प्रादुष्करण—(१।९।५) प्रकट करणें, भस्मानें झांकलेला अग्नि भस्मदूर करून प्रज्वलित करणें.

प्रोक्षण—(१।१०।७) पाणी शिंपडणें.

फलीकृत—(१।१०।८) पाखडलेले.

ब्रह्मचारी—(१।८।१०) मैथुन वर्ज करणारा–री;

ब्रह्मचर्य—(१।२२।१) मुंजाचें कर्तव्य.

बर्हि—(१।१०।१२) दर्भमुष्टि.

बलिहरण—(१।२।३) देवतेच्या उद्देशानें भूमीवर आहुति देणें.

ब्रह्मणिहुत—(१।१।३) पाकयज्ञाचा ब्राह्मणभोजनात्मक एक भेद.

मधुपर्क—(१।२४।१) मधघातलेल्या दह्यांचें ज्यामध्यें समर्पण असतें असें ऋत्विज वर वगैरेंचें पूजन; मध घातलेलें दहीं.

माघ्यावर्ष—(२।५।९) एक श्राद्धाचा भेद.

मेधाजनन—(१।२२।१८) मुंजा मुलगा उत्तम बुद्धिमान निपजावा ह्मणून जें कर्म करितात तें. (पळसुला.)

मेखला—(१।२२।१) कंबरेंत बांधावयाची मोळाची दोरी वगैरे मुंज.

यूप—(४।९।१४) यज्ञामधें पशु बांधावयाचा स्तंभ.

लवण—(१।८।१०) मीठ.

लौहायस—(४।३।१८) लोखंडी सामान.

वपा—(१।११।१०) पापुद्र्यासारखी पशूची अंतस्त्वचा.

वपाश्रपणी—(१।११।८) वपा भाजण्याचीं लांकडी दोन पात्रें.

व्याहृति—(१।४।४) भूः, भुवः, स्वः, भूर्भुवः स्वः, या मंत्रांचें नांव.

वृक्क—(४।३।२०) कुक्षींतील विशेष मांसगोल.

वृद्धिपूर्त(श्राद्ध)— (२।६।३) नान्दीश्राद्ध.

वृषल—(४।२।१९) शूद्र.

व्रतादेशन—(१।२२।२०) व्रतादेशनशब्द.

व्युद्धारं—(१।१०।११) निरनिराळ्या पात्रांत घेऊन.

शम्या—(४।३।१२) इष्टींतील एक पात्र. हें सुमारें एकहातलांबीच्या दंडाप्रमाणें असतें.

शामित्र—(१।११।७) पशूचीं अंगें शिजविण्याचा अग्नि. हा अग्नी ज्यांत ठेवतात त्या मंडपाला शामित्रायतन ह्मणतात.

श्रपण—(१।१०।८) शिजविणें.

श्रवणाकर्म—(२।१।१) श्रावणपूर्णिमेला गृह्याग्निमान् पुरुषानें करावयाचें कर्म.

सदस्य—(१।२३।५) या नांवाचा एक ऋत्विज.

समवत्तधानचमस—(४।३।११) इडापात्र. इडा ह्मणजे याग करून शेष राहिलेले चरु पुरोडाश वगैरे; त्यांचें भक्षण करण्यापूर्वी त्यांत ज्यांचा भाग आहे ते सर्व परस्परांची संमति घेतात त्यावेळीं ती इडा ज्यापात्रांत ठेवितात तें पात्र.

सर्पबलि—(२।१।९) श्रावणपूर्णिमेच्या दिवशीं गृह्याग्निमान् पुरुषानें करावयाचें एक कर्म.

स्नातक—(१।२४।२) समावर्तन (सोडमुंज) झालेला.

स्थालीपाक—(१।१०।१)गृह्याग्निमान् पुरुषानें दर पर्वादिवशीं करावयाचें कर्म. यांत गृह्याग्नीवर स्थालीमध्यें चरूचा पाक करून (शिजवून) त्यानें होम करावयाचा असतो.

स्थंडिल—(१।३।१) मातीचें अग्निस्थापनाकरितां ओट्यासारखें केलेलें स्थल.

स्फ्य—(४।३।४) तरवारीच्या आकाराचें लांकडाचें यज्ञपात्र.

स्रुक्—(१।७।१३) होम करण्याकरितां ज्यांत हवनीय द्रव्याचीं अवदानें घेतात तें पात्र.

स्वस्त्ययनवाचन—(१।८।१५) 'स्वस्त्यस्तु' असें ह्मणविणें.

स्विष्टकृत्—अ० १ खं० १० सू० २०-२२ यांत सांगितलेली आहुति.

हृदयशूल—(१।११।१५) पशूचें हृदय टोंचून भाजतां येण्याजोगा केलेला लांकडाचा अणीदार शूल.

हौम्य—(१।९।६) होमाला विहित द्रव्यें.

हें पुस्तक मिळण्याचा ठिकाणा-

डॉ० मोरेश्वर गोपाळ देशमुख,

पो० गिरगांव, मु० मुंबई.

आणि

निर्णयसागर प्रेस,

पो० काळबादेवी, मुंबई.